

TEZİSLƏR

PLENAR MƏRUZƏLƏR

ŞƏRƏFLİ ALİM ÖMRÜ - MƏMMƏDƏLİ HÜSEYNOVUN 100 İLLİYİNƏ

Professor İbrahim Zeynalov
(Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan)

Açar sözlər: Məmmədəli Hüseynov, arxeologiya, Azıx mağarası, paleolit, daş dövrü.

Keywords: Mammadali Huseynov, archaeology, Azykh Cave, Paleolithic, Stone age

Ключевые слова: Мамедали Гусейнов, археология, Азыхская пещера, палеолит, каменный век.

Professor Məmmədəli Murad oğlu Hüseynov (1922-1994) XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan elmində ən parlaq kəşflər edən, Azərbaycan tarixinin xronoloji çərçivəsinin 2 milyon il ilə ölçüldüyünü, Cənubi Qafqazın erkən oykumenanın sərhədləri daxilində olduğunu təkzib edilməz faktlarla sübut edən görkəmli alimdir. Məlumdur ki, arxeologiya bəşəriyyətin ulu keçmişini maddi mədəniyyət qalıqları əsasında öyrənən, özünün tədqiqat metodları, konsepsiya və nəzəriyyələri olan, humanitar və yer elmləri ilə sıx təmasda inkişaf edən müstəqil tarix elmidir [2, s. 6]. Arxeoloji mənbələri tarixin güzgüsü adlandıran professor Məmmədəli Hüseynov maddi mədəniyyət qalıqlarındakı informasiyanın əldə olunmasında, tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılmasında, minilliklər, milyon illər əvvəl baş vermiş hadisələrin düzgün, obyektiv bərpasında arxeoloqun ciddi məsuliyyət daşdığını, bunun üçün onun dərin biliyə, geniş məlumata, yüksək intellektual potensiala sahib olmasına böyük əhəmiyyət verirdi. Abidələri delitənt, səriştəsiz arxeoloqlardan qorumağın vacibliyini nəzərə çatdırırdı.

Məmmədəli Hüseynov 100 il öncə, 1922-ci ilin baharında, 3 apreldə Qazax rayonunun Molla Cəfərli kəndində anadan olmuş, ali təhsilini 1946-1951-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetində (hazırkı Bakı Dövlət Universiteti) almışdır. Tarixçi ixtisasına sahib olan Məmmədəli Hüseynov təyinat üzrə Azərbaycan SSR EA Azərbaycan Tarix Muzeyində elmi fəaliyyətə başlamış və iki il sonra, 1953-cü ildə artıq ilk kəşfə imza atmış, Qazax rayonunda Damcılı daş dövrü düşərgəsi aşkarlanmışdır. Qeyd edək ki, Azərbaycan ərazisində daş dövrü abidələrinin axtarışına XIX əsrin 70-ci illərinin sonunda uğursuz cəhdlər göstərilmiş, nəticə əldə olunmadığından bu ərazidə paleolit abidələrinin mövcudluğuna şübhə yaranmışdı. Damcılı düşərgəsində mustye, mezolit və neolit dövrü maddi mədəniyyət qalıqlarının və paleontoloji materialların

aşkarlanması gələcək axtarış və tədqiqatlar üçün başlanğıc olmuşdur. Elmlər Akademiyasının Azərbaycan Tarixi Muzeyində təşkil olunan paleolit arxeoloji ekspedisiyası Məmmədəli Hüseynovun rəhbərliyi altında 1956-1958-ci illərdə Damcılı daş dövrü düşərgəsində arxeoloji qazıntı işləri aparmış, eləcə də 1958-ci ildə Daşsalahlı paleolit düşərgəsini aşkar etmişdi. Daşsalahlı düşərgəsində aparılan qazıntılar zamanı paleolit orta mərhələsinə, mustye dövrünə aid zəngin arxeoloji materiallar əldə edilmişdir.

M.M.Hüseynov 1960-cı ildə “Avey dağ paleolit düşərgələri” mövzusunda dissertasiyasını Tbilisidə müdafiə edərək elm tarixinə ilk azərbaycanlı paleolitşünas alim kimi daxil oldu. 1960-cı ildə M.M.Hüseynovun elmi fəaliyyətində daha bir əlamətdar hadisə baş verdi: Qarabağda, Quruçayın sahilində Azərbaycan paleolitinin iki unikal abidəsini - Azix və Tağlar paleolit düşərgələrini aşkar etdi və bu abidələr onun tədqiqatlarının başlıca obyektinə çevrildi.

Zəfər qələbəsindən sonra Azix mağara düşərgəsini ziyarət edən Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyev abidənin Azərbaycanın mədəni irsinə məxsusluğunu, onun Məmmədəli Hüseynov tərəfindən kəşf və tədqiq olunmasına diqqəti yönəldərək xüsusi vurğuladı: *“Azix mağarasının girişindəyik... Bu mağaranı azərbaycanlı alim, arxeoloq Məmmədəli Hüseynov 1960-cı ildə aşkar etmişdir və ondan sonra burada tədqiqatlar aparılmışdır. Bu, dünyanın ən qədim insanının yaşayış yerlərindən biridir, Azərbaycan tarixinə məxsusdur, bizim tarixi sərvətimizdir.”* [1].

Qarabağın, Quruçay vadisinin paleoekoloji şəraiti, flora və faunasının zənginliyi, daş alətlərin hazırlanması üçün xammal mənbələrinin mövcudluğu ibtidai insanların burada məskunlaşmasını şərtləndirmişdi. M.M.Hüseynov 1960-1986-cı illərdə Azix paleolit düşərgəsində apardığı arxeoloji qazıntılar nəticəsində dünya əhəmiyyətli kəşflər etdi, Qarabağda 1,2-2 milyon il bundan əvvəl ibtidai insanların yaşadığını, çoxtəbəqəli bu abidənin insan təkamülünün üç mərhələsini izləməyə imkan verdiyini sübut etdi. İstedadlı arxeoloq ümumi qalınlığı 14,5 m təşkil edən mədəni təbəqə yatımının alt təbəqələrində (VII-X təbəqələr) ilk bəşəri mədəniyyət olan Olduvay mədəniyyəti ilə səsleşən Quruçay mədəniyyətini müəyyənləşdirdi. Belə ki, alt təbəqələrdən tapılan, çaydaşından hazırlanmış kobud alətlər Olduvay mədəniyyəti artefaktlarına oxşar olmaqla yanaşı həm də özəlliklərə, məhəlli əlamətlərə malik idi. Bunlar ağırlığı 4-4,5 kq olan, iki əllə tutulan, M.M. Hüseynov tərəfindən “çopper-qiçantolit” adlandırılan alətlər idi. Quruçay mədəniyyətinin müəyyənləşdirilməsi Qafqaz arxeologiyasında, paleolitşünaslığında dönüşə səbəb olan, tədqiqatların yeni istiqamətinə təkan verən bir hadisə, elmi kəşf oldu və bu kəşf M.M.Hüseynovun 1979-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin elmi əsərlərində dərc olunan məqaləsində elmi dövriyyəyə daxil edildi [3, s. 70-72].

Azix mağara düşərgəsinin VI və V təbəqələrində Aşel, III təbəqədə isə Müstye mədəniyyətlərinə mənsub maddi mədəniyyət və paleontoloji qalıqlar aşkarlanıb tədqiq edilmişdir. Bu təbəqələrdən aşkarlanan ən maraqlı tapıntılardan biri, söz yox ki, 1968-ci ildə abidənin V təbəqəsində aşkarlanan, 350-400 min il

bundan əvvəl yaşamış 18-22 yaşlı ibtidai insana məxsus cənənin fraqmenti idi. Azıxantrop – Azıx adamı adı ilə elmi dövriyyəyə daxil edilən bu paleoantropoloji tapıntı dünya elminə, insan təkamülü probleminə böyük töhfə idi [4, 1970].

Məmmədəli Hüseynovun tədqiqatları Qazax-Gəncə və Qarabağ bölgələrinin daş dövrü düşərgələri ilə məhdudlanmır. Onun 30 ilədək rəhbərlik etdiyi Azərbaycan paleolit ekspedisiyası Azərbaycan Respublikasında hazırda mövcud paleolit düşərgələrinin xəritəsini əsasən müəyyənləşdirmişdi və abidərin böyük əksəriyyəti həmin ekspedisiya tərəfindən aşkarlanaraq tədqiq olunub.

Tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsinə almaq üçün təqdim etdiyi və 1985-ci ildə Kiyev şəhərində uğurla müdafiə olunan “Azərbaycanın qədim paleoliti” mövzusunda dissertasiyasında Məmmədəli Hüseynov Cənubi Qafqazın qədim paleolitinin bir çox ümdə problemlərinin həllinə nail oldu, öz kəşfləri ilə Qafqaz paleolitşünaslığını zənginləşdirdi.

M.M.Hüseynovun elmi-pedaqoji fəaliyyəti Bakı Dövlət Universiteti ilə sıx bağlı olmuşdur. O, uzun müddət Tarix fakültəsində Arxeologiya fənnindən mühazirələr oxumuş, 1976-1992-cü illərdə Arxeologiya və etnoqrafiya kafedrasına rəhbərlik etmişdir. Onun yüksək səviyyəli mühazirələri, tələbələrdə arxeologiya elminə, xalqımızın qədim mədəniyyətinə marağın yaranmasında, arxeoloq ixtisasını seçməsində böyük təsirə malik olmuşdur.

Professor Məmmədəli Hüseynov monoqrafiyalar, elmi kütləvi kitablar, dərs vəsaitləri və məqalələrlə təmsil olunan 100-dən artıq elmi əsər yazmışdır. Onun pedaqoji və elmi-təşkilati fəaliyyətinin ən mühüm nailiyyətlərindən biri Azərbaycan paleolit məktəbini yaratmasıdır. Görkəmli alimin tədqiqatları Azərbaycanın daş dövrü arxeologiyasına baxışlarda köklü dəyişikliklərə səbəb oldu, arxeoloji mənbələr əsasında qədim daş dövründə, paleolitdə ibtidai insanların maddi mədəniyyəti, məşğuliyyəti və həyat tərzini elmi əsasda bərpa etməyə imkan verdi. Professor Məmmədəli Hüseynovun elmi irsindən bu günki arxeoloqlar nəslə bəhrələnir və onun başladığı işi davam etdirirlər. Şübhəsiz ki, hələ bir çox nəsillər böyük alimin irsindən bəhrələnəcək və münnətdarlıqla onu yad edəcəklər.

Ədəbiyyat

1. İlham Əliyev Füzuli və Xocavənd rayonlarında olub. 15 mart 2021 // <https://president.az/az/articles/view/50893/>
2. Dostiyev T.M. Arxeologiya. Bakı: “Elm və təhsil”, 2021, 396 s.
3. Гусейнов М.М. Ранние стадии заселения человека в пещере Азых // Ученые записки АГУ им. С.М. Кирова. Серия истории и философии, 1979, № 4, с. 70-72.
4. Гаджиев Д.В., Гусейнов М.М. Первая для СССР находка ашельского человека (Азербайджан, Азыхская пещера) // Ученые записки Азгосмединститута, 1970, т.31, с. 13-20

BÖYÜK ALİMİN DÜNYA ƏHƏMİYYƏTLİ KƏŞFİ

Akademik, Əməkdar elm xadimi Yaqub Mahmudov
(Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan)

Müasir Azərbaycan Respublikasının ərazisi, bütövlükdə tarixi Azərbaycan torpaqları Yer kürəsinin arxeoloji abidələrlə ən zəngin diyarıdır.

Dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biri olan Azərbaycan müasir sivilizasiyanın formalaşmağa başladığı ən qədim mədəniyyət ocaqlarından biridir.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarındakı arxeoloji abidələrin araşdırılması həmişə dünyanın bir çox məşhur alimlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə xarici ölkə arxeoloqları Azərbaycanda qazıntı işləri aparmış və nadir arxeoloji abidələrimizi ölkədən çıxarıb aparmışlar. Hazırda dünyanın bir çox muzeyləri və elmi tədqiqat müəssisələrində saxlanılan arxeoloji abidələrimiz dünyaya başqa ölkələrin və xalqların mədəniyyət nümunələri kimi təqdim olunur.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan alimləri bir çox ağır çətinlikləri dəf edərək Azərbaycanın arxeoloji baxımdan araşdırılması baxımından mühüm uğurlar qazanmışlar.

Moskvada sovet elmində müxtəlif vəzifələrdə çalışan həmyerlimiz görkəmli arxeoloq Rauf Muncayev Azərbaycan alimlərinə yaxından köməklik göstərmişdir.

Azərbaycanda İ.Cəfərzadə, S.Qaziyev, R.Vahidov, İ.Nərimanov və digərlərindən ibarət olan görkəmli arxeoloqların bütöv bir nəslə yetişmişdir.

Azərbaycan arxeologiyasının bir elm kimi formalaşmasında böyük alimimiz Məmmədəli Hüseynov mühüm rol oynamışdır.

Bütün ömrünü Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində çöl-tədqiqat işlərində və arxeoloji qazıntılarda keçirən Məmmədəli Hüseynov sözün əsl mənasında elm fədaisi idi. Onun Azıx mağarasında apardığı arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunan maddi mədəniyyət nümunələri, o cümlədən ibtidai insanın alt çənə sümüyünün bir hissəsi dünya arxeologiyasının çox böyük nailiyyətlərindən biridir. Ağır təzyiqlər və maneələrdən sonra laboratoriya analizləri nəticəsində beynəlxalq miqyasda təsdiq olunan Azıx adamının çənə sümüyü dünya elminə Azıxantrop anlayışının daxil edilməsilə sona yetdi.

Bunun nəticəsində Azərbaycanın müasir insan tipinin formalaşdığı areala daxil olması barədəki gümanlar və fərziyələr konkret faktla sübuta yetirildi. Təkidli müraciətlər və yazışmalardan sonra Azərbaycan “Avropanın ibtidai insanların formalaşdığı ərazi” xəritəsinə daxil edildi.

Erməni faşistləri Qarabağın müvəqqəti işğalı dövründə Azıx abidəsinin ermənilərə məxsus olmasını sübut etmək üçün öz himayəçilərinin köməyi ilə ən iyrənc saxtakarlıqlara əl atdılar. 44 günlük Vətən müharibəsinin qələbəsindən

sonra ölkə Prezidenti Ali Baş Komandan İlham Əliyev Azıx mağarasını ziyarət etdi, böyük kəşfin müəllifini hörmətlə andı və nadir abidədə tədqiqat işlərinin aparılması ilə bağlı alimlər qarşısında mühüm vəzifələr qoydu.

Fikrimizcə, Azıxantropu kəşf etmiş böyük alimimiz Məmmədəli Hüseynovun 100 illiyi münasibətilə ötən əsrin 70-80-ci illərində mərhum alimlə birlikdə yaratdığımız və sonralar nədənsə fəaliyyətini dayandırmış Arxeologiya və etnoqrafiya muzeyi bərpa olunmalı, ümumuniversitet miqyaslı bir muzey kimi yenidən fəaliyyətə başlamalıdır. Tarixçi tələbələr ölkə miqyaslı arxeoloji tədqiqatlara cəlb olunmalıdır.

Profesor Əsədulla Cəfərov

(AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, Azərbaycan)

Açar sözlər: Azıx, Tağlar, Mustye, Quruçay, Aşel.

Keywords: Azykh, Taglar, Mousterian, Kuruchay, Ashelian

Ключевые слова: Азых, Таглар, Мустье, Куручай, ашель

1. Azərbaycan respublikası ərazisində aparılan kompleks elmi tədqiqat işləri zamanı ilk ibtidai insanların meydana gəlməsi, inkişaf etməsi və formalaşması tarixini öyrənmək üçün zəngin maddi mədəniyyət qalıqları tapılmışdır.

2. 1960-cı ilin iyulunda Azərbaycan Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun paleolit arxeoloji ekspedisiyası Məmmədəli Hüseynovun rəhbərliyi altında Qarabağın Quruçay və Köndələnçay sahillərində apardığı arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı çoxtəbəqəli Azıx və Tağlar qədim insan düşərgələri qeydə alınmışdır. Azıx paleolit düşərgəsi Xocavənd rayonu ərazisində olub Füzuli şəhərindən 17 km şimal-qərbdə, Quruçayın sol sahilində dəniz səviyyəsindən 900 m yüksəklikdə yerləşir.

3. 1960-1986-cı illərdə Azıx düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı çöküntünün 14 m qalınlığında 10 təbəqə ayrılaraq tədqiq olunmuşdur. Aparılan tədqiqat işləri zamanı arxeologiyanın müxtəlif dövrlərinə aid əmək alətləri və ovlanmış heyvan sümükləri qeydə alınaraq tədqiq olunmuşdur.

4. Azıx paleolit düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı daş dövrünün quruçay, qədim aşel, orta aşel, son aşel və mustye mədəniyyətlərinə aid zəngin maddi mədəniyyət qalıqları qeydə alınaraq tədqiq olunmuşdur.

5. 1968-ci ilin İyun ayında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı düşərgənin orta aşel mədəniyyətinə aid təbəqəsindən bir neçə əmək alətləri ilə birlikdə qədim insana məxsus çənə tapılmışdır. Professor Dəmir Hacıyev uzun müddət Azıxdan tapılmış çənə üzərində elmi tədqiqat işləri aparmış və onu şərti olaraq “azıxantrop” adlandırmışdır.

6. 2001-ci ildən başlayaraq respublikamızın ərazisində paleolit dövrü üzrə aparılan arxeoloji tədqiqat işləri beynəlxalq xarakter almışdır. Azərbaycan, Gürcüstan, Rusiya, Fransa, İtaliya və İspaniya ölkələrinin alimləri beynəlxalq “İNTAS-2000” adlı proqram hazırlamış və həmin proqram 2001-ci il iyulun 3-5-də Fransanın Totavel şəhərində keçirilən beynəlxalq elmi konfransda qəbul olunmuşdur. Proqramın tədqiq olunması məqsədilə Azərbaycan üzrə əlaqələndirici Əsədulla Cəfərov seçilmişdir. Beynəlxalq “İNTAS-2000” proqramına uyğun olaraq son 50 ildə Azərbaycan, Fransa, İtaliya, İspaniya, Gürcüstan və Qafqaz ərazilərində olan paleolit düşərgələrindən tapılmış arxeoloji, paleoantropoloji və paleontoloji materiallar arxeologiya elminin son nailiyyətləri əsasında tədqiq olunmuş, paleolit dövründə yaşamış insanların əmək alətlərinin xüsusiyyətləri tədqiq edilmiş və neandertal tipli insanlar inkişaf edib homo-sapiens, yəni kamil insanlara çevrilməsinin elmi xüsusiyyətləri

araşdırılmışdır. Eyni zamanda paleolit dövründə insanların həyat tərzini, mənəvi aləmi və ovçuluq təsərrüfatının əsas xüsusiyyəti tədqiq olunmuşdur. Qeyd olunanlarla yanaşı paleolit düşərgələrinin məskunlaşma xüsusiyyətləri müəyyən edilmiş və Azərbaycanda yaşamış ibtidai insanlar Avropada məskunlaşmış ibtidai insanların əlaqələri və miqrasiya prosesləri tədqiq olunmuşdur.

7. Aparılan beynəlxalq arxeoloji tədqiqatlar zamanı çoxtəbəqəli Tağlar paleolit düşərgəsindən tapılmış arxeoloji və paleontoloji materiallar tədqiq olunmuş və Tağlar düşərgəsinin Yaxın Şərqi və Cənubi Qafqaz ərazisində orta paleolit dövrünə aid ən zəngin düşərgə olduğu müəyyən edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan arxeologiyası. I c. Daş dövrü. Bakı: Şərqi-Qərbi, 2008, 448 s.
2. Cəfərov Ə.Q. Qarabağın paleolit düşərgələri. Bakı: 2017.
3. Hüseynov M.M. və b. Azıx mağarası: Azərbaycan ərazisində ən qədim ibtidai insan düşərgəsi. Bakı: 2021.

MƏMMƏDƏLİ HÜSEYNOV VƏ QURUÇAY MƏDƏNİYYƏTİ

Dosent Azad Zeynalov

(AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, Azərbaycan)

Açar sözlər: Azıx mağarası, Məmmədəli Hüseynov, çopper-qiqantolit, Quruçay mədəniyyəti

Keywords: Azykh cave, Mammadali Huseynov, chopper-gigantolite, Guruchay culture

Ключевые слова: Азыхская пещера, Мамедали Гусейнов, чоппер-гигантолит, Куручайская культура

1960-cı ildə Azərbaycanın arxeologiya elmində ilk baxışdan sensasiya doğurmayan hadisə baş verdi, Məmmədəli Hüseynov Azıx paleolit mağara düşərgəsini kəşf etdi. Lakin çox keçmədən məlum oldu ki, Azıx paleolit mağara düşərgəsinin aşkarlanması və tədqiqi insanın və onun maddi mədəniyyətinin təkamülü haqqında, ümumiyyətlə uzaq daş dövrünün ümdə problemlərinin həllində müstəsna əhəmiyyətə malik kəşfdir.

Digər böyük kəşflər kimi Azıx paleolit düşərgəsindəki yeniliklərin də akademik dairələrdə qəbul olunması heç də rahat və hamar olmamışdır. Abidənin 60 il bundan əvvəl qeydə alınması, Məmmədəli Hüseynovun 20 ildən artıq apardığı ciddi tədqiqatlar əsasında gəlidiyi bir çox elmi nəticələr, irəli sürdüyü fərziyyələr hələ də diskussiya mövzusu olaraq qalır.

Belə cürətli fərziyyələrdən biri 1979-cu ildə elmi dövriyyəyə Quruçay mədəniyyəti adlı yeni arxeoloji mədəniyyətin daxil edilməsidir.

Yeni paleolit mədəniyyətinin müəllifi, Azərbaycanda paleolitşünaslığın banisi Məmmədəli Hüseynov idi. Təbii ki, bu təsadüfən yaranan fikir deyildi, təkzib olunmaz arxeoloji dəlillərə əsaslanmaqla uzun illər ərzində düşünülmüş dərin təhlilin nəticəsi idi. Söhbət Azıx mağarasının VII-X təbəqələrinin daş alətlərindən gədir.

Həqiqətən də, nəinki yeni arxeoloji mədəniyyətin, hətta Azıx mağarasının alt VII-X təbəqələrindən aşkar olunmuş daş məmulatların erkən paleolit dövrünün alətləri kimi tanınması qənaətinə dərhal gəlinməmişdir. Bu proses uzun və mürəkkəb bir yol keçmişdir.

Yeni paleolit mədəniyyətinin əsas əlamətlərindən biri 4 kq-dan artıq çəkiyə malik iri alətlər idi. Lakin bunlar alt təbəqələrdə aşkar edilən yeganə alətlər deyildi. VII-X təbəqələrdən cəmi 212 ədəd daş aşkarlanmışdır. Onların 155 ədədi alətdir, 57-si isə təbii çay daşlarıdır. Alətlər arasında üç, yuxarıda qeyd olunan çopper-qiqantolitlər ilə yanaşı bir və ikitərəfli çopperlər, kubşəkilli, limasşəkilli və nüvəşəkilli alətlər, qaşovlar, qəlpələr və istehsal tullantıları müəyyən olunmuşdur.

Uzun illər ərzində yeni arxeoloji mədəniyyət çətinliklə özünə yol açdı. Yalnız XXI əsrdə bu mədəniyyət özünü əsaslı şəkildə təsdiq etməyə başladı.

Bu, ilk növbədə Azıxdan çox kənarında nəhəng kobud zərbə alətlərin – çopper-giqantolitlərin aşkarlanması ilə bağlıdır. Belə alətlər Azərbaycanda Mingəçevir su anbarının sahilində Qaraca düşərgəsində, Mərkəzi Dağıstanın Aynikab I, Muxkay I və Muxkay düşərgələrində və Taman yarımadasında Boqatiri/Sinyaya balka düşərgəsində aşkar olunmuşdur. Bununla da, nəinki yeni, erkən paleolit mədəniyyətin ayrılması təsdiqləndi, həm də onun yayılma arealı xeyli genişləndi.

Bununla yanaşı, kobud zərbə alətlər arasında M.M.Hüseynov Azıxın alt, ən qədim təbəqələrində hələ kütləvi istehsal olunmayan “uclu çoppinq” adlı bir tipoloji qrup ayırmışdır. Məmmədəli Hüseynovun fikrincə, VIII təbəqədən olan həmin alətlər qrupu morfoloji cəhətdən müxtəlifdir, lakin tipoloji cəhətdən vahiddir.

VIII təbəqədə ilk dəfə meydana gələn uclu çıxıntılı çopper çaydaşından hazırlanmış köndələn alətdir. Alətin eninə kənarının mərkəzində hər iki tərəfdən retuş vasitəsi ilə formalaşmış ucluq var. Bu alətə VII təbəqədə qəlpə üzərində hazırlanmış variantda rast gəlinir. VI təbəqədə isə artıq yaxşı tanınan alətlərin prototipidir.

Qaraca erkən paleolit düşərgəsində aparılan çöl tədqiqat işləri zamanı maraqlı artefakt aşkar edilib. Bu, M.Hüseynovun təsnifatına görə, yuxarıda təsvir olunan uclu çoppinqdir. Ədəbiyyatda bu tip alətlər dimdikvari, çıxıntılı və ya uclu alət kimi təsvir olunur. Həmin tip alətlər son paleolit mədəniyyətlərində kifayət qədər geniş yayılıb və kifayət qədər konkret, trasoloji cəhətdən təsdiqlənmiş funksional təyinatlı – burğu alətlərdir.

Qaraca düşərgəsindən aşkar olunmuş alət açıq boz, xırdadənəli çaydaşından kiçik ölçülü (5,7x7,0x3,5 sm) nüvə qalığı üzərində hazırlanıb. Alət hamardır, bir tərəfi təbii qabıqdır. Alətin dimdiyi iki bitişik kənar qopuqlarla formalaşmış, digər tərəfində əvvəl götürülmüş qopuqların neqativləri saxlanılıb.

Həmin alətin necə təsnif etməyimizdən asılı olmayaraq, bu tip alətlərin əsas səciyyəvi xüsusiyyəti işlək ağızın mərkəzində xüsusi çıxıntının tərtib olunmasıdır. Məmmədəli Hüseynov tərəfindən təsvir olunduğu kimi, bu alətin həqiqətən də funksional cəhətdən burğunun prototipi olduğu istisna olunmur.

Beləliklə, çopper-giqantolitlərlə yanaşı, Azıxdan kənarında Azıxın aşağı təbəqələrində olan artefaktların digər analoqlarının aşkar olunması, bu daşların alət olduğunun təsdiqlənməsi müstəqil arxeoloji mədəniyyətin – Quruçay mədəniyyətinin müstəqil bir mədəniyyət olması fikrini əsaslı şəkildə daha da möhkəmləndirir.

DAMJILI CAVE REVISITED: PREHISTORIC EXCAVATIONS BETWEEN 2016 AND 2022

Professor Yoshihiro Nishiaki

(The University Museum, The University of Tokyo, Japan)

Keywords: Damjili Cave, Neolithic, Mesolithic, Middle Palaeolithic, Mammadali Huseynov

The significant scientific contributions made by Professor Mammadali Huseynov include the identification of Damjili Cave, Gazakh, as a locale of long-term prehistoric human occupations in the South Caucasus. His excavations in the 1950s yielded lithic materials indicating that the cave was occupied in the Middle Palaeolithic to the Medieval periods. However, unfortunately, according to Huseynov's own description, they were recovered in a mixed context. Our excavations in 2016 to 2022 were conducted to determine the stratigraphic contexts of this cave—one of the rare multi-layered cave sites in Azerbaijan. The excavations successfully exposed well stratified cultural deposits at the east end of the cave, about 50 m away from Huseynov's trenches to the west (Nishiaki et al. 2019, 2022). Among the series of important discoveries is the occupational sequence from the late Mesolithic to early Neolithic recovered in a single stratigraphy. This is the first discovery to date in the South Caucasus, providing a unique opportunity to investigate the Mesolithic-Neolithic interface in the region. Although our excavations have not reached primary deposits of the Palaeolithic, they have produced dozens of Middle Palaeolithic lithic artifacts from disturbed contexts. Hopefully, future work will recover the original layers of those artifacts.

Bibliography

1. Nishiaki, Y., A. Zeynalov, M. Mansrov, C. Akashi, S. Arai, K. Shimogama, and F. Guliyev (2019) The Mesolithic-Neolithic Interface in the Southern Caucasus: 2016–2017 Excavations at Damjili Cave, West Azerbaijan. *Archaeological Research in Asia* 19: 100140. <https://doi.org/10.1016/j.ara.2019.100140>
2. Nishiaki, Y., A. Zeynalov, M. Munsrov, and F. Guliyev (2022) Radiocarbon Chronology of the Mesolithic-Neolithic Sequence at Damjili Cave, Azerbaijan, Southern Caucasus. *Radiocarbon* DOI:10.1017/RDC.2022.12

MIDDLE TO UPPER PALEOLITHIC TRANSITION ISSUES BASED ON THE STUDY OF ORTVALA KLDE AND BONDI CAVE

Professor Nikoloz Tuşabramişvili

(İlya Dövlət Universitetinin Arxeoloji Araşdırmalar Mərkəzinin direktoru,
Gürcüstan Respublikası)

Upper Imereti region of Georgia was a location of the migration and cultural crossroads during the Paleolithic. This region was intensively occupied by the different species of humans. Paleolithic cave sites (Ortvala Klde, Bondi Cave, Undo Cave, Dzudzuana Cave etc) are located in the parallel gorges just in few kilometers from each other (2-6 km).

Both, Middle and Upper Paleolithic layers are identified only in the caves: Ortvala Klde, Bondi and Undo. Seems, periodically due to limited space to maneuver the individuals and cultures have been forced to be in contact.

Multidisciplinary studies show us that despite some similarities of the parallel gorges there were quite interesting differences between their micro-ecosystems. There were existed micro-refugiums as well. We found the collar-bone belonged to Macaque in Ortvala Klde. The bone was discovered in the Layer 4 (43000 BP), corresponding to the Upper Paleolithic industry. Before on the territory of Georgia the Macaque remains have been discovered only in the Acheulean Layer of Kudaro I , which was dated back to 360-350 000 ka BP. This unexpected find is arising some new questions about the paleoenvironment of Western Georgia.

The earliest Upper Paleolithic layer of Ortvala Klde by me always was considered as a Middle to Upper Paleolithic transitional layer. It is dated back to ≈48000 (Tephra) while Middle Paleolithic layer (of Bondi Cave is dated back to 47,500 BP (Distance between two gorges is 2 km). Two hominin teeth have been found in the UP layer of Bondi. Information about 2007 find is published. The second tooth is still under study.

Since 2017 our international project team (Max Plank Institute) is finding human genomes in the sediments of Ortvala Klde. It is possible that we have a confirmation of the facts of the cohabitation or of the coexistence of the Neanderthals and modern humans.

The life support system, the strategy of hunting of Neanderthals, as well as cutting, transportation and meat diets were quite similar to those which were practiced by the modern humans in Upper Paleolithic. The anthropogenic influences on faunal remains have been defined by using the experimental methodology.

The conclusion is drawn that some part of primary prepared work-pieces were made on the elongated tubular bones of hoofed animals. The question about the additional food sources other than eating of the marrow, and their role in emergence of the technology of longitudinal splitting in the bone

industries is raised. According to the results of the new studies of Middle and Upper Paleolithic bone materials from Ortvala Klde is observed the continuity of uniform, similar strategy of utilization of the bone raw materials, which was connected directly with the features of the type of life and the ancient economy.

I BÖLMƏ **PROFESSOR MƏMMƏDƏLİ HÜSEYNOVUN ELMİ İRSİ**

PROFESSOR MƏMMƏDƏLİ HÜSEYNOV **VƏ UNİVERSİTET ARXEOLGİYASI**

t.e.d.Tarix Dostiyev
(Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan)

Açar sözlər: Məmmədəli Hüseynov, Bakı Dövlət Universiteti, arxeologiya, universitet arxeologiyası, Azıx mağarası

Keywords: Mammadali Huseynov, Baku State University, Archaeology, university archeology, Azykh Cave

Ключевые слова: Мамедали Гусейнов, Бакинский государственный университет, археология, университетская археология, Азыхская пещера

Azərbaycanda arxeologiya elminin təşəkkülündə Bakı Dövlət Universitetinin rolu danılmazdır. 1919-cu ilin dekabrında Bakı Universiteti nəzdində təşkil olunan “Müsəlman Şərqini öyrənən cəmiyyət” Azərbaycanın arxeoloji cəhətdən öyrənilməsinə, xüsusilə orta əsr şəhərlərinin tədqiqini önə çəkmişdi. Universitetinin ilk fakültələrindən olan Tarix-filologiya fakültəsinin əməkdaşlarından şərqşünas, arxeoloq L.A.Zimin həmin cəmiyyətin elmi tədqiqat işlərinin təşkilində fəal iştirak edirdi. Onun 1920-ci ilin martında “Müsəlman Şərqini öyrənən cəmiyyət”in iclasındakı məruzəsini Azərbaycanın arxeoloji, etnoqrafik və linqvistik cəhətdən tədqiqi proqramı kimi də dəyərləndirmək olar [1, s. 191-193]. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində “Müsəlman Şərqini öyrənən cəmiyyət”in təqiblərə məruz qalmayan üzvləri, o cümlədən Y.A.Paxomov Azərbaycan tarixinin, arxeoloji abidələrinin tədqiqində fəal iştirak edirdi. O, 1920-ci ildən başlayaraq Bakı Dövlət Universitetində Azərbaycan tarixi, Şərq numizmatikası və arxeologiya fənlərini tədris edirdi. Y.A.Paxomov 1922-ci ildə Arxeologiya və numizmatika kafedrasının yaradılmasının təşəbbüskarı olmuş və 30 ilə yaxın (1954-cü ilədək) həmin kafedraya rəhbərlik etmişdi.

Bir əsrdən artıq yaşı olan Tarix fakültəsində arxeologiyanın mövqə və inkişafı müxtəlif mərhələlərdə fərqli olmuşdur. Keçən əsrin 70-80-ci illərində universitetdə arxeologiyanın nüfuzunun artmasında Məmmədəli Hüseynovun elmi-pedoqoji fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan paleolit məktəbinin banisi, müstəsna enerjiyə, intuisiyaya malik, dünya əhəmiyyətli kəşflərə imza atmış görkəmli alim, istedadlı pedaqoq arxeologiyanın fəlsəfəsini, arxeoloji tədqiqat metodlarını, arxeoloji fikir tarixini, arxeoloji mədəniyyətləri tələbələrinə, öz dinləyicilərinə yüksək peşəkarlıqla şərh edirdi. O, elmlə tədrisin vəhdətinə töhvə verən və akademik elmin tədrisə inteqrasiyasında fəal iştirak edən universitet əməkdaşlarından idi. Şübhəsiz ki, Məmmədəli Hüseynovun Azıx mağara paleolit

düşərgəsindəki kəşfləri universitet alimlərinin elmi priotetləri müəyyənləşdirilərkən arxeologiyaya diqqətin artmasına zəmin yaradırdı. Təbii ki, tədris olunan fənnin uğurlu olmasında həmin elm sahəsinin nüfuzu, eləcə də mühazirəni oxuyan, seminar məşğələlərini aparən müəllimin peşəkarlığı mühüm rol oynayırdı. 1976-cı ildə Arxeologiya və etnoqrafiya kafedrası Ümumi tarix kafedrasından ayrılaraq müstəqil kafedraya çevrildikdə Məmmədəli Hüseynov həmin kafedraya müdir seçilmiş və 1992-ci ilədək uğurla həmin kafedraya rəhbərlik etmişdir.

Kafedra müdiri olaraq M.M.Hüseynovun elmi-pedaqoji fəaliyyət istiqamətlərindən biri tələbələrin metodiki vəsait, dərslik və dərs vəsaitləri ilə təmin olunması idi. Məmmədəli Hüseynovun “Azərbaycan arxeologiyası (daş dövrü)” dərsliyi arxeologiya üzrə Azərbaycan dilində yazılmış ilk dərsliklərdən idi[2]. Onun həmmüəllif olduğu “Azərbaycanın arxeoloji abidələri” dərs vəsaitində daş dövrü abidələri haqqında məlumat yığcam, yüksək peşəkarlıqla təqdim olunmuşdur.

Məmmədəli Hüseynov nəzəri və praktik hazırlığın vəhdətinə xüsusi önəm verirdi. O, tarixçi tələbələrin Qarabağda, məşhur Azıx mağara paleolit düşərgəsində arxeoloji təcrübə keçməsinə təşkil edirdi. Belə bir təcrübə nəzəri biliklərin möhkəmlənməsinə, tələbələrin uzaq keçmişlə təmasda olmasına, arxeologiyanın incəliklərini mənimsəməsinə imkan yaradırdı.

Professor M.M.Hüseynovun Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsində təşkil etdiyi Arxeologiya və etnoqrafiya muzeyi uzaq daş dövründən XX əsrədək xronoloji çərçivədə müxtəlif təyinatlı artefaktların cəmləşdiyi zəngin xəzinə idi. Muzeyin zəngin eksponatları xalqımızın maddi yaddaşı olaraq nəsillərin mədəni təcrübəsinin ötürülməsində, milli özünüdərk və mənəvi tələblərin formalaşmasında, tələbələrin və gənc tədqiqatçıların hazırlanmasında əhəmiyyətli ocaq idi.

Beləliklə, professor Məmmədəli Hüseynovun elmi-pedaqoji fəaliyyəti Bakı Dövlət Universitetində arxeologiya, xüsusilə paleolit üzrə nəzəri fikrin inkişafında, arxeologiyanın nüfuzunun yüksəlməsində xüsusi bir mərhələni təşkil edir. Böyük alimin, istedadlı müəllimin elmi irsindən arxeoloq nəsilləri daim bəhrələnəcək.

Ədəbiyyat

1. Dostiyev T.M. Azərbaycanca islam arxeologiyası: başlanğıc, durumu, perspektivləri // Məsəlman Şərqində ilk parlamentli respublika. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubleyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2018, 191-194.
2. Hüseynov M.M. Azərbaycan arxeologiyası (dərslik). Bakı: ADU–nun nəşriyyatı, 1975, 165 s.

MƏMMƏDƏLİ HÜSEYNOVUN ELMİ YARADICILIĞINDA TARİXİ DEMOQRAFİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Dosent Aydın Məmmədov
(Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan)

Açar sözlər: Məmmədli Hüseynov, əhali məskunlaşması, əhali artımı, Azix mağarası, tarixi demoqrafiya

Keywords: Mammadli Huseynov, population settlement, population growth, Azykh cave, historical demography

Ключевые слова: Мамедли Гусейнов, народонаселение, рост населения, Азыхская пещера, историческая демография

Azərbaycanda qədim daş dövrünün əsaslı şəkildə öyrənilməsi 1953-cü ildən başlanmışdır. Hətta, bu məqsədlə Azərbaycana daş dövrü üzrə görkəmli tədqiqatçı S.N.Zamyatin dəvət olunmuş, onun rəhbərliyi ilə Damcılı mağarasında tədqiqat işlərinə başlanılmışdır. İkinci paleolit ekspedisiyası 1956-cı ildə təşkil edilmiş, ibtidai cəmiyyətə dair çoxsaylı məskunlaşma düşərgələri aşkar edilmişdir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlarda Azərbaycanın dünyaca məşhur tarixçi və arxeoloqu Məmmədəli Hüseynovun da misilsiz xidmətləri olmuşdur. Onun elmi yaradıcılığında Azərbaycanda ibtidai cəmiyyət dövründə əhali artımı, məskunlaşması kimi demoqrafik proseslər də diqqəti cəlb edir. Belə ki, o, 1968-ci ildə Qarabağda, Füzuli şəhərindən 14 kilometr şimal-qərbdə yerləşən Azix mağarasında səkkiz illik gərgin axtarışlarından sonra aşkar etdiyi 18 yaşlı qıza məxsus alt çənə sümüyü ilə Vətənimizdə ibtidai insanların hələ alt paleolit dövründən məskunlaşması üçün hər cür şərait olduğunu sübut etdi. M.Hüseynov öz tədqiqatlarının nəticələrini 1973-cü ildə nəşr olunmuş “Uzaq daş dövrü” adlı əsərində geniş şəkildə işıqlandırılmışdır: “Paleolit ekspedisiyası Daşsalahlı, Damcılı, Azix və Tağlar mağara düşərgələrini qazıb tədqiq etmişdir” [1, s. 14].

Maraqlıdır ki, M.Hüseynov ibtidai insanların məskunlaşmasından bəhs edərkən onların sayını, bu amili dikte edən səbəbləri konkret faktlarla göstərə bilmişdir: *“Bununla yanaşı, bir düşərgədə həyat sürən insanların dəstələri böyük olmamışdır. Qazıb üzə çıxardığımız düşərgənin sahəsi 200 m²-dən çox deyildir. Belə kiçik sahədə yaşayanların sayı da 40-50 nəfərdən çox ola bilməzdi. Onlar yeməli həşəratların, bitkilərin, istehsal üçün xammalın toplanması kimi işləri birlikdə, kollektiv surətdə görürdülər”*. Müəllifin fikrincə, Azix adamı dünyada ən qədim tapıntılardan biridir: *“Azix adamının dövrünə aid tapıntılar dünyanın üç-dörd nöqtəsində aşkar edilmişdir. ...Azix mağarasının lap alt təbəqələrindən birində aşkar edilmiş daş məmulat öz hazırlanma texnikasına və formasına görə şell-aşel dövrünü xarakterizə edən tapıntılardandır”* [11, s.20-23]. M.Hüseynov haqlı olaraq Vətənimizdə ibtidai insanların artıq şell-aşel dövründə geniş şəkildə məskunlaşması qənaətinə

gəlir: *“Bütün bu amillər ilk insanların Azərbaycan ərazisində hələ şell-aşel dövründə yayılmasını göstərir”* [1, s. 23].

M.Hüseynovun bu konsepsiyası 1970-80-ci illərdə nəşr olunmuş *“Azərbaycan arxeologiyası (daş dövrü)”* (1975), *“Azərbaycanın qədim paleolit dövrü”* (1985), *“Azərbaycanda paleolit”* (1986) və d. qiymətli əsərlərində geniş şəkildə öz əksini tapmışdır [2, s. 250]. Onun fikrincə, alt paleolit dövründə ibtidai insan sürüləri, yaxud ulu icma şəklində yaşayan qədim insanların demoqrafik artımında bioloji qanunauyğunluqlar heç də az rol oynamamışdır. İbtidai icma quruluşu dövründə doğumun səviyyəsini aşağı salan ciddi səbəblərdən biri də yetkinlik yaşına çatmayan gənc qızların vaxtından xeyli əvvəl, özlərindən yaşca böyük kişilərlə münasibətə girmələri idi. Məhz bu amil qızların vaxtından xeyli əvvəl qocalmalarına, uşaq doğma qabiliyyətlərinin aşağı səviyyəyə enmələrinə səbəb olur. Adətən qadınların uşaq doğma qabiliyyəti dedikdə sırf təbii doğum yolu ilə dünyaya gələn uşaqların artım səviyyəsi başa düşülür. Digər tərəfdən qadınların uşaq doğma qabiliyyəti dedikdə, həmçinin onların dünyaya uşaq getirə bilmək üçün malik olduqları potensial imkanlar da nəzərdə tutulur. Sözügedən problemə ibtidai icma quruluşu dövrünün malik olduğu spesifik xüsusiyyətlər baxımından yanaşıldıqda istər yığıcılıq, istər ovçuluq, istərsə də neolit dövründən başlayaraq əkinçiliklə də məşğul olan qadınların da kişilər kimi xeyli enerji sərf etmələri səbəbindən hamilə qalmaq və uşaq doğma üçün çox az qüvvəyə malik olmalarının şahidi oluruq. İbtidai insanların nəsil artımı prosesində ətdən geniş istifadə etmələri böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir: *“Azıx mağarasının aşağı təbəqələrindən daş alətlərlə birlikdə, eyni yerdən külli miqdarda – 30 növdən çox heyvanın daşlaşmış sümük qalıqları aşkar edilmişdir”* [3, s. 30-31].

Bütün bu və digər məsələlər M.Hüseynovun demoqrafik proseslərə də geniş yer ayırdığını göstərir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov M. Uzaq daş dövrü. Bakı, Gənclik, 1973, 71 s.
2. Məmmədov A. XX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan tarixşünaslığında ibtidai ibtidai dövrdə Qarabağda məskunlaşma ilə bağlı tarixi demoqrafiya məsələləri. Tarix və onun problemləri, №2, 2022, s. 249-254.
3. Məmmədov A. Tarixi demoqrafiya. Bakı, ADMİU, 2019, 230 s.

MƏMMƏDƏLİ HÜSEYNOV VƏ MİLLİ AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİNİN QƏDİM DAŞ DÖVRÜ KOLLEKSİYASI

Dosent Nasir Quluzadə

(Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Azərbaycan)

Açar sözlər: Azıx, giqantolit, Tağlar, kolleksiya, Damcılı

Keywords: Azykh, giantolite, Taglar, collection, Damcili

Ключевые слова: Азых, гигантолит, Таглар, коллекция, Дамджылы

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin (bundan sonra “Muzey”-N.Q.) Qədim daş dövrü kolleksiyası çoxsaylı arxeoloji kolleksiyalar arasında özünəməxsus yer tutur. Qədim daş dövrü kolleksiyasının yaradılmasında Muzeyin elmi işçisi (sonralar isə fond müdiri) olmuş, mərhum arxeoloqumuz Məmmədli Murad oğlu Hüseynovun böyük rolu olub. O, 1953-cü ildə Qədim Daş dövrü üzrə görkəmli alim S.N.Zamyatnin rəhbərliyi altında ilk dəfə başlanılmış paleolit dövrü üzrə arxeoloji tədqiqatlarda iştirak etmişdir. Nəticədə Qazax rayonunun Avey dağı ərazisindəki Damcılı mağarası aşkar edilmiş, Azərbaycanın paleolit dövrü abidələrinin öyrənilməsi üçün bir ciğir açılmışdır [10]. M.M.Hüseynovun həmin axtarışlarda iştirakı zamanı qazandığı zəngin təcrübə və biliklər ona 1956-cı ildə Muzeyinin tərkibində ilk dəfə Paleolit arxeoloji ekspedisiyasını yaratmağa kömək olmuşdu [8, s. 8]. Bu ekspedisiya fəaliyyətini Tarix institutunun nəzdində davam etdirənə qədər, bir neçə il ərzində Qazax rayonu Daşsalahlı kəndindəki Damcılı mağara düşərgəsində qazıntılar aparmışdır. Həmin arxeoloji qazıntıların materialları “Kolleksiya № 1” və “Kolleksiya № 2” adı altında Muzeyə daxil olmuşdur. Daxil olmuş həmin alətlərin əksəriyyətini mikrolit alətlər təşkil edir. Mikrolitlərlə yanaşı çoxlu miqdarda mikroçixarlar da kolleksiyada yer alıb.

Muzeyin Daş dövrü kolleksiyası M.Hüseynovun rəhbərlik etdiyi Paleolit arxeoloji ekspedisiyasının 1960-cı ildən başlayaraq Azıx mağarasında tədqiqatlar aparması ilə daha da zənginləşmişdi. M.Hüseynovun rəhbərliyi ilə 1960-1982-ci illərdə Azıx mağarasında aparılmış arxeoloji axtarışlar nəticəsində on mədəni təbəqə müəyyənləşdirilmişdir. Bu təbəqələrdən Qədim Daş dövrünün ayrı-ayrı inkişaf mərhələsinə aid minlərlə daş alət və ovlanmış heyvan sümükləri tapılmışdır [8, s. 9-11; 1, s. 4].

Bizim üçün sevindirici haldır ki, Azıx tapıntılarının bir qismi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fondunda qorunur. Həmin tapıntılar 1964-cü ildən başlayaraq Azıx kolleksiyası adı altında fondun 18 (inv. № 14311–14397), 19 (inv. № 14398-14677), 27 (inv. № 21559-21633), 29 (inv. № 23619) və 32 (inv. № 27257) №-li inventar kitablarında qeydə alınblar. Göründüyü kimi ümumilikdə 369 inventar nömrəsilə 1291 saxlanma vahidində müxtəlif təyinatlı və tərkibli Azıx tapıntısı inventara salınıb. Hazırda qeydiyyatda alınmış həmin tapıntılardan yalnız 102 inventar sayı altında 206 saxlama vahidi

fondda qorunur, 32 ədədi isə ekspozisiyanın müvafiq vitrinlərində nümayiş olunurdu. Bu günə kimi Azıx materiallarının 44 ədədi elektron pasportlaşdırılmaya cəlb olunub.

Hazırda kolleksiyaya Quruçay mədəniyyətinə aid 10 ədəd çaydaşdan bəsit əmək alətləri daxildir [5, AF № 21564-21573]. 1,8-1,2 milyon il bundan öncə meydana gəlmiş Quruçay mədəniyyətini təmsil edən bu daş alətləri arasında 1974-1975-ci illərdə aparılmış qazıntılar zamanı VIII təbəqədən tapılmış 4-5 kq ağırlığında nəhəng alət də diqqəti daha çox cəlb edir [5, AF № 21573]. Kolleksiyada həmçinin Azıx mağarasından aşkar olunmuş qədim Aşel və orta Aşel mədəniyyətlərinə aid çaydaşı və çaxmaqdaşdan əl çapacaqları, qaşov tipli, itiuclu əmək alətləri, xammal və nukleuslar yer alıb [5, AF № 14372; 14381; 14386; 14429; 21616-21633].

Qeyd olunduğu kimi Azıx kolleksiyasının digər, həm də say baxımdan ən kiçik hissəsini osteoloji materiallar təşkil edir. Onların arasında 1975-ci ildə Muzeyə təhvil verilmiş və o vaxtdan burada mühafizə edilən ən maraqlı, eyni zamanda ən əhəmiyyətli və qiymətli nümunə azıxantropun alt çənəsidir [6]. 1968-ci ilin iyul ayında mağaranın orta aşel dövrünə aid V təbəqəsində əmək alətləri ilə birlikdə tapılmış bu qədim insan çənəsi bir parçadan ibarət olub, 18-22 yaşlarında qadına məxsus olması fikri irəli sürülür. Xüsusi fondda qorunan həmin çənə fraqmenti təbii ki, mütəxəssislərin diqqətindən kənarda qalmamış Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü, professor Dəmir Hacıyev [7, s. 13-21] və azərbaycanlı antropoloq Rəbiyyə Qasımova [11] tərəfindən tədqiq edilmişdir.

Muzeyin Daş dövrü arxeoloji kolleksiyasında yer almış maddi nümunələr arasında Tağlar tapıntıları da var. Bu tapıntılar yenə də mərhum arxeoloq M.M.Hüseynov tərəfindən 1963-cü ildən 1986-cı ilədək müəyyən fasilələrlə aparılmış arxeoloji qazıntı işləri zamanı Tağlar Mustye düşərgəsində aşkar edilmişdir. Qazıntılar zamanı 6 mədəni təbəqənin qeydə alındığı Tağlar mağarasında aşkar olunmuş əmək alətlərinin əksəriyyəti çaxmaq daşından hazırlanmışdır. Əmək alətləri içərisində əsas yeri iti uclu və qaşov tipli alətlər tutur. Ümumilikdə həmin düşərgədən 5 mindən artıq daş məmulatı, 8-9 ocaq yeri və 6 minə yaxın ovlanmış heyvan sümükləri tapılmışdır [8, s. 12, 48-53, 168-176; 9, s. 8-13, 56-60; 4, s. 39-41, 44; 2, s. 41-45; 3, s. 60-62]. Hazırda Arxeologiya fondunun Tağlar kolleksiyası 370 ədəddən çox daş alətdən və qəlpədən ibarətdir. Onlardan 21 ədədi sərgilənmək üçün daimi ekspozisiyaya təhvil verilmişdir. Bu daş eksponatlar seyrçidə Azərbaycanda mustye mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsi, eləcə də Tağlar sakinlərinin bacarıqları və həyat tərzini haqqında müəyyən təsəvvürlər formalaşdırıla bilər.

Muzey arxeoloji kolleksiyaya nümunələrinin elmi ekspozisiyada və sərgilərdə nümayişi işinə də ciddi önəm verir. Sonuncu ekspozisiyanın fəaliyyət göstərdiyi dövrə - 2019-cu ilə qədər Azıx tapıntıları birinci zalda nümayiş etdirilmişdir. Qədim Daş dövründə yaşamış insanların məişətinə, məşğuliyyətinə aydınlıq gətirmək üçün bu zalda Azıx mağarası ilə yanaşı Damcılı, Daşsalahlı, Zar, Tağlar, Kəkil, Ceyrançöl və Qazma düşərgələrindən tapılmış çaydaşı, çaxmaqdaşı, qranit, bazalt, dəvəgözündən əmək alətləri də

sərgilənirdi. Bundan əlavə bu zalda Azıx adamının çənə sümüyünün maketi, vəhşi heyvan və balıq sümükləri ayrıca vitrində nümayiş etdirilirdi. Burada “Quruçay mədəniyyəti” ayrıca təqdim olunmuşdur. Qədim daş dövrü tapıntılarının tarixi-arxeoloji mövzular üzrə sərgilənməsində xronoloji ardıcılığa da diqqət yetirilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan arxeologiyası: [6 cilddə] / Baş red. M.Rəhimova.c. 1, Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 448 s.
2. Cəfərov Ə.Q. Quruçay dərəsində. Bakı: Azər nəşr, 1990, 64 s.
3. Cəfərov Ə.Q. Azərbaycanın ilk sakinləri. Bakı: Elm, 2004, 220 s.+illüst.
4. Hüseynov M. M. Uzaq daş dövrü. Bakı: Gənclik 1973, 72 s.
5. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Arxeologiya fondunun materialları.
6. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Xüsusi fondunun materialı: XF № 143.
7. Гаджиев Д.В., Гусейнов М.М. Первая для СССР находка ашельского человека (Азербайджан, Азыхская пещера) // - Баку: Юбилейный сборник «Ученых записок» Азгосмединститута, - 1970.- т. 31. - с. 13-21.
8. Гусейнов М.М. Древний Палеолит Азербайджана / М.М.Гусейнов. - Баку: ТекНур, - 2010. - 220 с.
9. Джафаров А.К. Мустьерская культура Азербайджана (по материалам Тагларской пещеры). Баку: Элм, 1983, 100 с.
- 10.Замятнин С.Н. Разведки по каменному веку в Азербайджане осенью 1953 г. // - Баку: Tarix institutunun əsərləri, -1958. - с. 13.- s. 5-19;
- 11.Касимова Р.М. Первая находка самого древнего пещерного человека на территории СССР (Азербайджанская ССР, Азых) / Р.М.Касимова. - Баку: Элм, - 1986. - 68 с.

MƏMMƏDƏLİ HÜSEYNOV VƏ “ARXEOLOGİYA VƏ ETNOQRAFIYA MUZEYİ”NİN EKSPONATLARI

t.f.d.Fəxriyyə Həvilova
(Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan)

Açar sözlər: Məmmədəli Hüseynov, Arxeologiya və etnoqrafiya muzeyi, Bakı Dövlət Universiteti, maddi-mədəniyyət, daş dövrü

Keywords: Mammadali Huseynov, Baku State University, Museum of Archeology and Ethnography, material culture, Stone age

Ключевые слова: Мамедали Гусейнов, Музей Археологии и Этнографии (Археологический и Этнографический музей), Бакинский Государственный Университет, материальная культура, каменный век

1986-cı ildə Arxeologiya və Etnoqrafiya kafedrası nəzdində yaradılmış Arxeologiya və Etnoqrafiya muzeyi, uzun müddət bu kafedraya rəhbərlik etmiş görkəmli arxeoloq alim, Azərbaycanın paleolitşünaslığının banisi və bu sahədə qiymətli tədqiqat əsərlərinin müəllifi Məmmədəli Hüseynovun rəhbərliyi altında yaradılmışdır. Qısa vaxt ərzində burada zəngin və elmi cəhətdən çox qiymətli maddi mədəniyyət nümunələri və etnoqrafik materiallar toplanılmışdır.

Muzeydə qədim daş dövründən tutmuş orta əsrlərədək uzun bir dövrə aid misilsiz maddi-mədəniyyət nümunələri və maraqlı etnoqrafik materiallar ekspozisiya olunur.

Muzeyimizin ən qədim maddi-mədəniyyət nümunələri Azıx mağarasından tapılmış daş məmulatından və qədim fauna materiallarından ibarətdir. Məlumdur ki, dünya şöhrətli Azıx mağarasından arxeoloji qazıntılar zamanı misilsiz dəyəri olan maddi-mədəniyyət nümunələri tapılmışdır. Bu tapıntıların müəyyən bir hissəsinin məhz bu muzeydə saxlanması bizim üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Quruçay mədəniyyətini xarakterizə edən maddi-mədəniyyət nümunələri də bizim muzeyimizdə qorunur.

Məlumdur ki, Azıx mağarasında arxeoloji qazıntılar 1960-cı ildə başlamışdır[1,25]. Bu qazıntılara məhz BDU-nun professoru Məmmədəli Hüseynov rəhbərlik etmişdir [2,23].Buradan aşkar olunmuş daş məmulatlar: çay daşları, kənarı işlənmiş qəlpələr, qaşovlar, daş qəlpələr, çaxmaqdaşı, obsidiandan hazırlanmış iti uclu yarpağa oxşar alətlər, dəvəgözü daşından hazırlanmış alətlər, daş bıçaqlar, itiuclu alətlər, kəsicilər, heyvan sümükləri, ayı dişləri, maral buynuzunun müxəlif qırıqları, Dağıstan turunun buynuzu və s. kimi əşyalar muzeyimizin fondunu zənginləşdirir [3,41]. Muzeyimizdə Milli Azərbaycan tarixi Muzeyində saxlanılan Azıxantropun surəti də nümayiş etdirilir. Bu muzeyin şöhrətini daha da artırır.

Muzeydə həmçinin Tağlar, Damcılı, Göygöldən aşkar edilmiş müstye dövrü daş alətləri, mezolit və neolit dövrünə aid mikrolitik alətlər, o cümlədən Əliköməktəpədən, Kültəpədən və digər eneolit dövrü abidələrindən, Lənkəran,

Talış-Muşan bölgəsindən, Yaloylu təpədən aşkar edilmiş nadir materiallar toplanmışdır.

Bundan başqa muzeydə Azərbaycanın bir sıra ərazilərindən aşkar olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələri qorunub saxlanılır. Məsələn: Luristan tipli tunc dövrünə aid xəncər (Cəlilabad), təbəzin balta, ox ucu və xəncər (Naxçıvan), tuncdan və əqiqdən hazırlanmış müxtəlif növ bəzək əşyaları (Kəlbəcər), dəmir dövrünə aid olan tək qulplu saxsı qab (Qax), boz rəngli, şar gövdəli və aşağı hissəsi günəşi xatırladan kəsmə xətlərlə bəzədilmiş saxsı qab (Bərdə), gen ağızlı, yastı oturmaqlı, gövdənin birləşən hissəsində kəsmə xətlərlə bəzədilmiş saxsı qab (Şəmkir), qara rəngli tək qulplu su qabı (Şəmkir), qırmızımtıl rəngli saxsı su qabı (Mingəçevir) Bunlar, əsasən eneolit və tunc dövrünün abidələrini öyrənməyə köməklik göstərir.

Muzeydə saxlanılan maddi-mədəniyyət nümunələri içərisində vaxtilə M.Hüseynovun Bərdə şəhəri yaxınlığında yerləşən, Şatırlı adlanan yerdən aşkar etdiyi əşyalar da xüsusi yer tutur. Bunlar ellinizm dövrünə aid olan tapıntılardır. Nadir nümunələrdən olan ağ mərmərdən yonulmuş vaza, gildən hazırlanmış nəfis qadın heykəlinin yuxarı hissəsi, zərgərlik məmulatları hazırlamaq üçün qəliblər, bəzi zərgərlik nümunələri muzeydə qorunub saxlanılır.

İnanırıq ki, Azix mağarasının işğaldan azad olunması ilə əlaqədar aparılan qazıntılar nəticəsində muzey eksponatları daha da zənginləşəcək və bu nadir tapıntılar tələbələrımızdə Azərbaycanın zəngin arxeologiyasına marağı daha da artıracaqdır.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov M. Azərbaycan daş dövründə. Bakı :ADU, 1975, 154 s.
2. Baxşəliyev V. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: Elm, 2007, 239 s.
3. Azərbaycan arxeologiyası. I c. Daş dövrü. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 448 s.

DAŞ DÖVRÜNÜN ÖYRƏNİLMƏSİ ARXEOLOQ MƏMMƏDƏLİ HÜSEYNOVUN AZƏRBAYCAN XALQI QARŞISINDA TARIXİ XİDMƏTİDİR

Dosent Qurban Məmmədov
(Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan)

Açar sözlər: Məmmədəli Hüseynov, Bakı Dövlət Universiteti, Azıx mağarası, arxeoloji təcrübə

Adı və elmi yaradıcılığı dünya arxeologiyasının korifeyləri sırasında yer alan arxeoloq Məmmədəli Murad oğlu Hüseynovun həyat və yaradıcılıq yolu bu yolu davam etdirən bütün sonrakı nəsillərə nümunədir. Mənim, bir çox digər keçmiş tələbə yoldaşlarım kimi, Məmmədəli müəllimlə tanışlığım 1978-ci il sentyabrın 5-nə aiddir, həmin gün həftənin 2-ci günü idi, Tarix fakültəsində, I kursda Arxeologiya fənnindən mühazirə dərsmiz də 2-ci dərס idi. Orta boylu, təxminən 60 yaşlarında nurlu bir kişinin auditoriyaya daxil olması, salamladıqdan sonra mühazirəyə başlaması tam sükutla qarşılanmışdı. Axı, Azərbaycan arxeologiyasının canlı tarixi danışdı, sanki biz Daş dövründən yenice ayrılmışdıq, ya da sonlarını yaşayırdıq, Mənim də olduğum 810-cü qrupda mühazirəni də, məşğələni də özü aparırdı...

Azərbaycan Dövlət Universitetinin (hazırkı BDU) 1 saylı korpusunda dərslər 1978-ci ilin payızından başlamışdı. Məmmədəli müəllim bizi ilk seminarda binanın 6-cı mərtəbəsində yerləşən “Arxeologiya və Etnoqrafiya kafedrasına” ekskursiyaya dəvət etmişdi. Ekskursiya zamanı bir xeyli eksponatla tanış olduq. Məmmədəli müəllim sözarası həmin eksponatların şəklini çəkdirərək foto sərği yaratmaq arzusunda olduğunu bildirmişdi. Məmmədəli müəllimə həmin artefaktların keyfiyyətli fotosəkillərini çıxarmaqda yardımçı olmağımı təklif etdim. Əlavə olaraq bir sıra yeni artefaktları da göstərdi və bunların Azıx, Tağlar, Daşsalahlı mağara paleolit düşərgələrindən arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlandığını qeyd etdi.

Çəkib çap etdiyim iri həcmli fotosəkilləri kafedrada Məmmədəli müəllimə təqdim etdikdə sevindi, böyük maraqla qarşıladı və I kursu bitirdikdən sonra yay təcrübəsinə bizim qrupu Azıx mağarasına aparacağını bildirdi.

1979-cu il iyulun 1-20-si arasındakı yay istehsalat təcrübəsi həm mənim, həm də özünün dediyi kimi, onun yaddaşında olduqca əlamətdar xatirələrlə qaldı. Bu xatirələrin böyük əksəriyyəti mənim çap etdiyim foto şəkillərdə və yazdığım xatirələrdə qalmışdı. Mənim yazdığım xatirələr və tələbək illəri ilə bağlı həmin dövrdə tərtib etdiyim 6 albomun səhifələrində Məmmədəli müəllimlə bağlı yüzlərlə epizod yer almışdır, həm də təkcə Məmmədəli müəllimlə yox...

1979-cu ildən sonrakı 1980, 1981 və 1982-ci illərin yay istehsalat təcrübələri zamanı Məmmədəli müəllimlə birlikdə nəinki Dağlıq Qarabağın, habelə Azərbaycanın onlarla rayonlarını gəzmiş, çoxsaylı arxeoloji və tarixi adidələrin şəkillərini foto lentlərə köçürərək çap etmişdim. Bir qayda olaraq istehsalat təcrübəsini Füzuli şəhərinin 16 kilometrliyindəki (özü belə deyirdi) Tuğ kəndində keçirirdik. Kənddəki orta məktəbdə yerləşmişdik, hər gün səhər məktəbin qabağındakı 100 litrlik samovarı qaynayan görürdük, tələbələrinə övlad münasibəti bəsləyən insanpərvərlik xüsusilə çöl təcrübələri zamanı Məmmədəli müəllimin bütün əməllərində təzahür edirdi. Bir dəfə mənə dedi ki, Azıx mağarasının çoxsaylı şəkilləri var, amma heç biri məni təmin etmir, dedim ki, bunun üçün zamanın düzgün seçilməsi lazımdır, sözümlü tutdu və ilk təcrübənin 16-cı günü, iyulun 17-də səhər saat 10 radələrində yaşına baxmayaraq mənimlə birlikdə Azıx mağarası ilə üz bəz dağın ortalarına qədər birlikdə çıxdıq və saat yarım qədər günəşin mağaranı düzünə işıqlandırdığı vaxtı gözlədik. Mənim həmin vaxt çəkdiyim fotosəkli Məmmədəli müəllim sonralar dəfələrlə müxtəlif auditoriyalarda və kafedrada nümayiş etdirmişdi. Azıx mağarasının ilk və son olaraq təxminən 90x50 ölçüdə olan şəklini də mən çap etmişdim. Bakıya qayıtdıqdan sonra iki yüz ədəddən yuxarı müxtəlif ölçülü şəkil çap edərək Məmmədəli müəllimə verdim.

Məmmədəli müəllimlə bağlı xatirələrdən biri isə bütün tələbə yoldaşlarımla yaddaşına həkk olunub. 1979-cu il iyulun ilk ongünlüyündə Azıx mağarasından geri qayıtdıqdan sonra bizi Şuşaya aparacağını elan etdi. Səfər olduqca maraqlı keçdi, Şuşa şəhərindəki maraqlı yerlərin demək olar ki, hamısında olduq, M.P.Vaqifin abidəsi, Cıdır düzünün, İsa bulağının mənzərəsi indi Qarabağ tariximizin yadigarı kimi mənim də, tələbə yoldaşlarımla da albomlarında qalmaqdadır. Ən maraqlı hadisə isə Şuşa muzeyində baş verdi, belə ki, ekskursiya aparan gənc bir qız Şuşa şəhərinin qədim dövrü ilə bağlı məlumat verdiyi zaman Məmmədəli müəllim bu eksponatların necə əldə edildiyini soruşdu. Qız sadəcə, arxeoloq Məmmədəli Hüseynov bağışlayıb - dedi. Birdən-birə 50-60 nəfərin gülüşü onu çaşdırdı. Əvvəlcə düz demədim, - dedi, sonra isə yoxsa Siz Məmmədəli müəllimsiniz, deyə soruşdu?... Məmmədəli müəllim onun saçlarını sığallayaraq hər şeyi düz deyirsiniz və düz tapmısınız, - dedi. Məmmədəli müəllimin muzeyə gəlişi az qala bayram şənliyinə çevrildi.

Foto albomlarımda və xatirə dəftərimdə yer alanları nəzərdən keçirdikcə Məmmədəli müəllimin sadəliyindən tutmuş vətənpərvərliyinə və təəssübkeşliyinə qədər nələrə xatırlamıram?! Azıx mağarasında olarkən aşkarlanmış mədəni təbəqələri sanki xəritədə göstərirmiş kimi izah edir, qədim insanların həyatından maraqlı epizodlar danışdı. Xüsusilə Ermənistan şərab nazirliyinin Azıx mağarası ilə bağlı niyyətlərini çox kəskin şəkildə

cavablandırır. Məsələ burasında idi ki, Ermənistanın qeyd etdiyim nazirliyi davamlı olaraq Azərbaycan Elmlər Akademiyasının rəhbərliyinə müraciət edərək mağarada arxeoloji qazıntıların başa çatdırılması üçün nə qədər lazımdırsa vəsait ayırmağa hazır olduğunu bildirir, amma qazıntı işləri başa çatdıqdan sonra mağaranı Ermənistan şərab nazirliyinin balansına verməyi təklif edirdi. Məmmədəli müəllim həm arxeologiya dərslərində, həm də Azıx mağarasındakı ekskursiyalarda Azərbaycan tarixinin bir parçası olan bu mağaranın şərab saxlamaq üçün Ermənistana verilə bilməsini xalqımıza və tariximizə qarşı xəyanət kimi qiymətləndirərək ermənilərin bu niyyətini olduqca kəskin şəkildə rədd edirdi. Ermənistan rəhbərliyi hətta SSRİ Şərab nazirliyi vasitəsi ilə də Azərbaycan EA-ya təsir etməyə cəhd göstərmişdi.

Tuğ kəndində çöl təcrübəsi zamanı Məmmədəli müəllim hələ keçən əsrin 50-ci illərindən, gənclik dövründən Dağlıq Qarabağın ərazisini ələk-fələk etdiyini və bu zaman çoxsaylı epizodlarla qarşılaşdığını, Azıx mağarasının bir təsadüf nəticəsində aşkar edildiyini, mağaranın giriş hissəsində qazıntıların illərcə davam etdiyini deyərəkən sanki macərə axtaran bir səyyahı xatırladırdı. İllər çox şeyi dəyişdi. Bircə şeyi dəyişmədi, qəlbimdə qurduğunuz və heç zaman qocalmayacaq obrazınızı.... Ruhunuz şad olsun, əziz müəllimim!

II BÖLMƏ DAŞ DÖVRÜ ARXEOLOGİYASI

AZIX (AZƏRBAYCAN) VƏ DENİSOV-AYI DAŞI (RUSİYA, ALTAY) MAĞARALARININ FƏRQLİ VƏ BƏNZƏR CƏHƏTLƏRİ

Professor Abbas Seyidov

(AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, Azərbaycan)

Açar sözlər: Azıx mağarası, Denisov - Ayı daşı mağarası, arxeoloji qazıntılar

1. İbtidai insanlar öz həyatlarını sürmək üçün əvvəllər açıq düşərgələrdə məskunlaşsalar da, zaman keçdikcə, havaların istiləşməsi, soyuması və digər təbii amillərə görə mağaraları özləri üçün yaşayış məskənlərinə çevirmiş, min illərlə bu yerlərdə yaşamışlar. Belə mağaralardan ikisinin fərqli və bənzər cəhətləri haqqında bu yazımızda bəhs edirik: - Azərbaycanda Azıx, Rusiyanın Altay diyarında Denisov. Yerli əhali (altaylılar) Denisov mağarasını Ayu-Taş (Ayı Daşı) adlandırır (müəllif bu mağaraların hər ikisində olub).

2. *Azıx mağarasında* arxeoloji qazıntılar 1960-cı ildən professor Məmmədəli Hüseynovun rəhbərliyi ilə aparılıb.

- *Denisov mağarasında* 1977-ci ildə ilk kəşfiyyat qazıntısını Nikolay Ovodov aparıb. Hal-hazırda mağarada tədqiqatlara akademik A.P.Derevyanko və REA müxbir üzvü M.V.Şunkov rəhbərlik edirlər.

3. *Azıx mağarası* Qarabağ dağ silsiləsinin cənub-şərq qurtaracağında yerləşir. Qarabağ silsiləsi burada böyük Kirs (2725 m) və Ziyarat (2480 m) zirvələri arasında yerləşən cənub-şərq qurtaracağıının bir hissəsi ilə təmsil olunur. Mağara Quruçaydan 3 km aralıda, sol sahilə, çayın müasir yatağından 200 m, dəniz səviyyəsindən 950 m yüksəklikdə, Azıx və Salakətin kəndləri arasında yerləşir.

- *Denisov mağarası* Anuy çayının sağ sahilində, Çornıy Anuy kəndindən 6 km aşağıda yerləşir. Mağaranın hündürlüyü dəniz səviyyəsindən 670 m, çayın müasir səviyyəsindən 28 metrdir.

4. *Azıx mağarası* 5 salondan ibarət olub, Cənubi Qafqazın ən böyük karst mağaralarından biridir. Onun uzunluğu 230 m, kiçik çıxış yolları və karst quyusu ilə birlikdə 600 metrə qədərdir. Mağaranın ümumi sahəsi 2150 m²-ə yaxındır. Giriş hissəsinin ölçüləri 20x2.2-3.5 metr, dəhlizin uzunluğu 37 metr, eni bəzi yerlərdə 4-10 metr arası və son olaraq 25 metrə qədər çatır. 3-cü zalın sonunda eni 1-2 metr, uzunluğu 10,5 metr olan çıxış vardır ki, bu da mağaranın içərisində hava axınıni təmin edir.

- *Denisov mağarasının* sahəsi 270 m², uzunluğu 110 metrdir. Mağaranın giriş hissəsi oval formalı, 32x7 metrdir. Mağara bir neçə hissəyə ayrılır. Yuxarı hissədə diametri 1 metrədən bir qədər çox olan dəlik vardır. Onun sayəsində mağaranın mərkəzi, ən geniş və rahat hissəsi işıqlanır. Bu dəlik həmçinin hava

axınıni təmin edir.

5. Azıx mağarasında müxtəlif dövrlərə aid ümumi qalınlığı 14.5 metrə çatan 10 arxeoloji təbəqə aşkar olunub. İlk 10 metr I-VI təbəqələri əhatə edir. Qalan 4,5 metr VII-X təbəqələrdir. I üst təbəqədə yaşayış olmayıb. II təbəqədən, ümumiyyətlə, tapıntı yoxdur. III- 2-3 metr dərinlikdə olan təbəqədən 4.000-ə yaxın daş əmək aləti və ibtidai insanların ovladığı minlərlə heyvan sümüklərinin qalıqları aşkarlanıb. Daş əmək alətləri Orta paleolit dövrünə - Mustye mədəniyyətinə aiddir. IV təbəqə də “lal”dır və oradan tapıntı yoxdur. V-VI təbəqələr isə çox zəngindir. Həmin təbəqələrdən heyvan sümükləri, ocaq qalıqları Aşel arxeoloji mədəniyyətinə aid daş əmək alətləri aşkarlanıb. Mağaranın qalan VII-X təbəqələri Quruçay arxeoloji mədəniyyətinə aiddir.

- *Denisov mağarasında* müxtəlif dövrlərə aid tədqiq olunan ümumi qalınlığı 14 metrə çatan mədəni təbəqələrin sayı 22-dir. Mağaranın ən qədim 22-ci təbəqəsi erkən paleolit dövrünə aid edilir. 20-12-ci təbəqələr Orta Paleolitə - Müstye mədəniyyətinə aiddir. Azıx mağarasından fərqli olaraq Denisov mağarasından son dövrlərə qədər istifadə olunub. E.ə. IV-III minilliklərdə Afanasyev mədəniyyətinin daşıyıcıları mağaradan istifadə ediblər. Mağaradan skiflər, hunlar və türklər tərəfindən keçirilən mərasimlər üçün də istifadə ediblər.

6. Azıx mağarasının VI təbəqəsinin döşəməsi üçün müəyyən olunmuş mütləq yaş 780.000 il, X təbəqə üçün isə nisbi yaş təxminən 1.200.000 il qəbul olunub.

- *Denisov mağarasının* mütləq yaşı 287.000 ildir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, ilk sakinlər mağarada 125-130 min il əvvəl məskunlaşıblar. Amma yaxınlıqda tədqiq olunan açıq düşərgədə insanlar 1.000.000 il əvvəl yaşayıblar.

7. Azıx mağarasından 1968-ci ildə tapılan və yaşı 350-400 min il olan insanın alt çənə sümüyünün qalıqlarına əsasən, ona şərti olaraq, Azıxantrop (Azıx adamı) adı verilib. Həmin insan qalıqları preneandertala və yaxud Heydelberq insanına məxsusdur. Azıx mağarasında 1.000.000 il ərzində ən azı üç insan növü özünə sığınacaq tapıb. İlk insanlar ehtimal ki, HOMO EREKTUSun erkən forması, Quruçay mədəniyyətinin yaradıcısı və daşıyıcısı 1 million 200 min il əvvəl (VII-X təbəqələr) Azıx mağarasında məskən salıb. Təxminən 800.000 il əvvəl (VI təbəqə) mağarada HOMO EREKTUSun inkişaf etmiş forması və qədim Aşel mədəniyyətinin daşıyıcısı yaşayıb. Təxminən 350.000 il əvvəl (V təbəqə) Azıx mağarasında Orta Aşel mədəniyyətinin daşıyıcısı Heydelberq adamı (Azıxantrop) məskən salıb və nəhayət, təxminən 150.000 il əvvəl Müstye mədəniyyətinin daşıyıcısı - böyük ehtimal ki, neandertal tipli insan bu təbii sığınacaqdan istifadə etməyə başlayıb.

- *Denisov mağarasından* 1984-cü ildə tapılan insan qalıqları Denisov adamı adlandırılıb. Denisov mağarası Azıxdan fərqli olaraq az dövrü əhatə etsə də, orada da üç insan növü yaşayıb. Denisov mağarasında ilk məskən salan Denisov adamı 50.000 ilə qədər orada yaşayıb. Təxminən 150.000 il əvvəl mağarada neandertallar məskən salıb, 80.000 ilə qədər orada yaşayıblar. 50.000 ildən sonra mağarada muasir insan - HOMO SAPIENS, Üst Paleolit

mədəniyyətinin daşıyıcısı məskən salıb. Mağaradan tapılan sümük bəzək əşyaları və iynə HOMO SAPIENS-ə məxsusdur.

НОВЫЕ ДАННЫЕ ПО КАМЕННОМУ ВЕКУ КАЗАХСТАНА

Профессор, академик Жакен Таймагамбетов
(ГНС Национального музея РК, Республика Казахстан)

Профессор Радуга Йовица
(профессор Нью-Йоркского университета, США, руководитель исследовательской группы Тюбингенского университета, ФРГ)

Acar sözlər: Qazaxstanın daş dövrü, paleolit, levallua

Keywords: Stone Age of Kazakhstan, Paleolithic, Levallois

Ключевые слова: Каменный век Казахстана, палеолит, леваллуа

Археологические работы по выявлению памятников каменного века на территории Казахстана ведутся в последние пять лет по научному проекту PALAEOSILKROAD, на грант от Европейского Союза. Авторы тезиса являются руководителями научного проекта.

За эти годы впервые обнаружены более 85 пещер в горах Каратау, Джунгарского Алатау и Восточного Казахстана.

Каковы предварительные результаты полевого сезона 2022 года?

1. В Алматинской области обнаружена многослойная палеолитическая стоянка Тикенекти. Разведочный шурф на склоне горы дал многочисленные артефакты каменного века среди которых пластины леваллуазского облика, концевые и боковые скребки, нуклеусы как леваллуазские так и призматические. Раскоп размером 3х2 м произведен на глубину до 2 метров. Предварительно артефакты типологически датируются от начало верхнего палеолита и до неолита включительно.

2. В Жамбылской области продолжены начатые в предыдущих годах работы в пещере Актогай. Раскоп размером 12 кв м доведен 4 м. Выявлены отщепы относящиеся к каменному веку, костные остатки ископаемых животных.

3. В Туркестанской области продолжены исследования пещеры Туттыбулак, которая содержит культурные слои начиная от каменного века и включая период средневековья. Здесь обнаружены пластины с ретушью, отщепы и многочисленные кости ископаемых животных. Отобранные образцы почв на микроморфологию, ДНК из отложений и дополнительно остатки угля на радиоуглеродный анализ. К сожалению, в большей части культурные слои каменного века разрушены насельниками последующих эпох. В будущем мы предлагаем музеефицировать пещеру Туттыбулак и это будет уникальный, единственный музей под открытым

небом возраст которой 48 тыс. лет.

4. В этой же области впервые обнаружена пещера, названная именем основоположника палеолита Казахстана Хасана Алпысбаева. Нами был заложен шурф размером 3 на 1.3 м, где на глубине начиная от 90 см обнаружены остатки костей человека, около десятка артефактов каменного века и очаги. Большинство каменных изделий предварительно относится к голоценовому периоду. Отобраны образцы на микроморфологию и радиоуглеродные анализы.

PALEOLİT DÖVRÜNƏ AİD YENİ TAPINTILAR

AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev

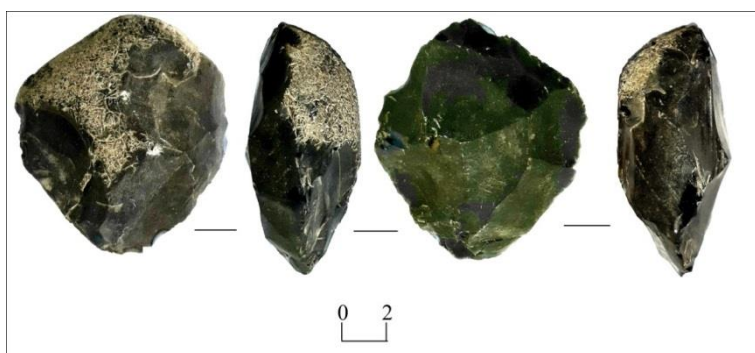
(AMEA Naxçıvan Bölməsi Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu, Azərbaycan)

Açar sözlər: Naxçıvan, Aşel, levallua, paleolit, daş dövrü

Keywords: Nakhchivan, Ashelian, levallois, Paleolithic, Stone age

Ключевые слова: Нахчыван, Ашель, леваллуа, палеолит, каменный век

Naxçıvan Muxtar Respublikasının əlverişli təbii-coğrafi şəraiti qədim daş dövründən insanların burada məskunlaşmasına şərait yaratmışdır. Naxçıvandakı bir sıra karts mağaralarında, o cümlədən Qara Zağa, Damlama, Kilit, Qazma və digərlərində arxeoloji araşdırmalar aparılmışdır. Araşdırmalar zamanı bəzi mağaraların yaşayış üçün əlverişli olduğu müəyyən edilmişdir. 2021-2022-ci illərdə aparılan araşdırmalar zamanı Naxçıvanda daş dövrünə aid əmək alətlərinin aşkar olunması burada həmin dövrdən yaşayış olduğunu təsdiq edir. Naxçıvanda Daş dövrünə aid yeni aşkar olunan yaşayış yerlərindən biri Plovdağ yaşayış yeridir. Plovdağ yaşayış yeri Ordubad rayonunun Sabir-Dizə kəndi yaxınlığında, Gilançayın sol sahilində əlverişli coğrafi mövqedə yerləşir. Bu ərazinin iqlimi və ərazidə təbii mağaraların olması insanların yaşaması üçün əlverişli şərait yaratmışdır. 2022-ci ildə B.İ.İbrahimov tərəfindən Plovdağ yaşayış yerindən beş əmək aləti və bir böyük nukleus aşkar olunmuşdur. Yaşayış yerindən aşkar olunan nukleus və əmək alətləri çay daşındandır. Əmək alətləri yastı, diskşəkilli formada olub hər iki üzədən qəlpələr qoparılmaqla işlənmişdir. Alətlərin üzərində işlənmə izləri saxlanmışdır. Yeni tapıntılar Alt paleolit dövrünə aiddir.

Osmantəpədən aşkar olunmuş daş alət.

Naxçıvanda yeni aşkar olunan ikinci abidə Şahbuz rayonunun Kükü kəndi yaxınlığında yerləşən Osmantəpə yaşayış yeridir. Yaşayış yeri dəniz səviyyəsindən 2400 m yüksəklikdə yerləşir. 2022-ci ilin arxeoloji axtarışları

zamanı Osmantəpə yaşayış yerindən obsidiandan hazırlanmış əmək aləti aşkar olunmuşdur. Bəzi mütəxəssislərin fikrinə görə yeni tapıntı nukleus kimi istifadə olunmuşdur. Lakin tapıntının üzərində olan izlər onun əmək aləti kimi də istifadə olunduğunu göstərir. Yeni tapıntı Son AşədənOrta Aşələ (təqribən 200-150 min il bundan əvvəl) keçid dövrünə aiddir. Yeni tapılmış alət levallua texnikası ilə hazırlanmış, hər iki üzədən qəlpələnərək işlənmiş, uc hissəsi kütləşmişdir.

Yeni tapıntılar Alt paleolit dövründə insanların yalnız mağaralarda deyil, açıq düşərgələrdə də məskunlaşdığını təsdiq edir. Yaşayış yerlərinin araşdırılması yeni tapıntıların aşkar olunması ilə nəticələne bilər.

ПАЛЕОЛИТИЧЕСКИЕ НАХОДКИ ИЗ КУРГАНА У СЕЛА БОРСУНЛУ

Профессор Гидаят Джафаров

(Азербайджанский Государственный экономический университет,
Азербайджан)

Паривас Бабаи

(Институт археологии, этнографии и антропологии НАНА, Азербайджан)

Доцент Диана Джафарова

(Институт археологии, этнографии и антропологии НАНА, Азербайджан)

Açar sözlər: Tərtər rayonu, Borsunlu kəndi, kurqan, paleolit

Keywords: Terter region, Borsunlu village, kurgan, Paleolithic

Ключевые слова: Тертерский район, село Борсунлу, курган, палеолит

В 1983 году у села Борсунлу Тертерского района, под насыпью кургана эпохи ранней бронзы было обнаружено несколько десятков артефактов со следами вторичной обработки, характерных для эпохи палеолита. Все предметы компактно лежали в углублении, вырытом в земле, ниже каменного круга, окружающего насыпь кургана.

Тертерский район расположен в западной части Кура-Араксской низменности. Поверхность равнинная. Протягивается от запада к востоку. Через территорию района протекают реки Тертер и Инджачай, с южной границы — Хачынчай.

Поверхность района на северо-востоке равнинная, на юго-западе — горная. В горной части распространены юрские и меловые, а в равнинной — антропогеновые отложения.

Село Борсунлу расположено в 27 км к северо-западу от райцентра Тертер и в 9 км от автомагистрали Тертер-Гянджа, в равнинной местности у предгорья Малого Кавказа, на берегу реки Инджачай, правого притока Куры.

В бассейне р. Инджачай из-под верхнесенонских известняков выступают отложения нижнего сенона и сеномана. На правом берегу р. Инджачай обнажаются песчано-глинистые отложения альба и апта, подстилаемые на водоразделе рр. Инджачай и Тертер верхнеюрскими образованиями (вулканогенно-туфогенными киммериджа и глинистыми келловей-оксфорда).

Первое сообщение об этой находке было сделано в 1986 году исследователями борсунлинского кургана И. Наримановым и Г. Джафаровым [Нариманов, Джафаров, 1986].

Всего было обнаружено 40 артефактов со следами вторичной обработки, 39 из которых из обсидиана. Все предметы из обсидиана,

изготовлены преимущественно на массивных заготовках с различной степенью патинизации. В коллекции отсутствуют отходы производства, свидетельствующие об оформлении орудий на месте находки.

Среди них выделены нуклеусы, скребла, выемчатые орудия, нож, отщепы, пластины.

Коллекция имеет признаки различных этапов палеолита и, скорее всего, было собрано с палеолитических местонахождений открытого типа расположенных значительно выше в районе летних пастбищ или по пути к ним древнейшими земледельческо-скотоводческими племенами. Одним из таких районов мог быть Кяльбаджарский район, где находится один из выходов обсидиана, к которому ведет дорога из села Борсунлу по ущелью реки Инджачай.

Почти вся коллекция в той или иной степени носит следы переоформления или подживления в более поздние периоды. Сохранившиеся рельефы оформления орудий, покрытые патиной, характерны для ашельского периода, в частности массивность предметов, крупная ретушь при вторичной обработке. Переоформления, а также следы подживления резко контрастируют с более древними следами обработки. В качестве примера можно привести вышеописанный пирамидальный нуклеус, оформленный на среднепалеолитическом артефакте.

Судя по характеру залегания артефактов, преднамеренно уложенного компактно в одном специально подготовленном месте под курганом раннебронзового периода, коллекция носила культовый характер. В Азербайджане это уже второй случай обнаружения артефактов палеолитического времени в кургане раннебронзового периода.

Аналогичная находка была обнаружена в кургане раннебронзового периода на глубине 70 см от поверхности. Каменные артефакты были преднамеренно уложены в ряд под каменной кладкой. Авторы статьи также предполагают ритуальный характер находки.

DAMCILI MAĞARASINDA APARILMIŞ ARXEOLOJİ QAZINTILARIN NƏTİCƏLƏRİNƏ DAİR

t.f.d.Yaqub Məmmədov

(AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu. Azərbaycan),

Ülviyyə Səfərova

(AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu. Azərbaycan)

Açar sözlər: Damcılı mağarası, Orta paleolit, Mezolit, Neolit, Xalkolit, Tunc dövrü, Orta əsrlər

Keywords: Damcılı Cave, Middle Paleolithic, Mesolith, Neolith, Chalcolith, Bronze Age, Medieval period

Ключевые слова: пещера Дамджылы, средний палеолит, мезолит, неолит, халколит, бронзовый век, средневековье

2016-2019-cu və 2022-ci illərdə birgə Azərbaycan-Yaponiya beynəlxalq ekspedisiyası tərəfindən Damcılı mağarasında aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində müxtəlif dövrlərə aid olan 6 mədəni təbəqə aşkar olunmuşdur:

1. Orta əsrlərə (VIII-X əsrlər),
2. Tunc dövrü (e.ə. 2800-2200),
3. Xalkolit (e.ə. 4500-3700),
4. Neolit (e.ə. 6000-5300),
5. Mezolit (e.ə. 6500-6000).
6. Orta paleolit.

Damcılı mağarasının IV və V təbəqələrindən ümumilikdə 19 radiokarbon tarix əldə edilmişdir. Onlar e.ə. VII minilliyin sonu - VI minilliyin əvvəlini əhatə edən dövrdə mədəni ardıcılığın mövcudluğunu təsdiqləyirlər. Nəticələrə görə burada insanların məskunlaşması e.ə. 6500-5300 illəri əhatə etmişdir. Sözü gedən nəticələr Cənubi Qafqazda bir abidədən əldə edilmiş yeganə məlumat dəstidir. Bölgənin ən qədim məskənləri olan Hacı Ələmxanlı təpə, Həsənsu abidəsi e.ə. VI minilliyinin evvelərinə aid olunur. Kiçik təpədə aparılmış tədqiqatlar e.ə. VII minilliyinin sonuna dair tarixləri inkar ediri. Bu Damcılının Qərbi Azərbaycanda neolit dövrünə aid ən qədim məskən olduğunu göstərir. Qeyd olunan yaşayış yerlərindən daha qədim dövr ilə (mezolitdən neolitə keçid) bağlı radiometrik tarixlər müəyyən olunmamışdır və bu boşluğun bir hissəsi Damcılı mağarasında aparılan tədqiqatlar ilə dolduruldu. Tədqiqatlar nəticəsində mezolitdən neolitə keçidi e.ə. VII minilliyin sonu – e.ə. VI minilliyin əvvəlində aid olundu (e.ə. 6028 il). Sözü qədər radiokarbon tarixlər stratigrafik prinsipləri ilə təsdiq olunur. Damcılıda mezolit dövrü mədəni təbəqəsi 500 illik bir dövrü əhatə edir (e.ə. 6500-6000).

Fauna qalıqlarının təhlili göstərdi ki, Damcılının V mezolit təbəqəsindən olan qoyunların bədən ölçüləri Cənub-Şərqi Anadolunun neolitə qədər

kolleksiyasından fərqlənir. Lakin, IV neolit təbəqəsindən aşkar edilmiş qoyunların qalıqları onların bədən ölçülərinin kəskin kiçilməyindən xəbər verir və bununla yanaşı orta Kür vadisində yerləşən Hacı Ələmxanlı təpə və Göytəpə neolit yaşayış yerlərindən aşkar olunan heyvanların ölçüləri ilə eynilik təşkil edir. Mezolit təbəqəsində keçilərin qalıqları az sayda aşkar olduğundan onların bədən ölçülərini müəyyənləşdirmək mümkün olmadı. Eyni zamanda neolitdə onların sayı kəskin artır, bu isə bu dövrdə qidalanmada kəskin dəyişikliyi göstərir. Keçilərin sayı ilə bağlı eyni proses Hacı Ələmxanlı təpədə qeyd olunmuşdur. IV təbəqədə fauna qalıqlarında müşahidə olunan dəyişikliklərin xarici təsirdən irəli gəlməsi ehtimal olunur.

Mağaralar qısa müddətli düşərgələr olsa da Damcılı mağarasının bütün neolit qatlarında Hacı Ələmxanlıtəpədə və Yuxarı Mesopotomiyanın neolit məskənlərində olduğu kimi daşla doldurulmuş ocaq yerləri aşkar olunmuşdur. Bununla belə mezolit təbəqəsində analoji nümunələr aşkar olunmamışdır.

Damcılı mağarasında neolitin başlanğıcında (IV təbəqənin 4-3 alt layları) keramikadan istifadə həddən çox məhdud olmuşdur, eyni zamanda daş tipologiyasında davamlılıq, mezolit həyat üsulunun davamı kimi şərh oluna bilər. Neolit təbəqəsinin üst 2-1 laylarında keramikanın qəfil artdığı qeydə alınmışdı ki, bu radiokarbon analizlərinə görə e.ə. VI minilliyin ortalarında baş vermişdir. Analoji dövrdə eyni vəziyyət neolit dövrü abidələrində, məsələn, Hacı Ələmxanlı təpə və Göytəpədə qeyd olunmuşdur. Bu neolit dövründə Bərəkətli Ayparanın neolit icmaları ilə mədəni əlaqəyə görə baş versə də, neolitin başlanğıcında keramikanın olmaması, mezolit cəmiyyətlərinin Cənubi Qafqazın bir parçası kimi, neolitləşməyə cəlb olunduqlarını göstərir. Damcılı mağarasının V təbəqəsi bu dövrdə mədəni dəyişiklikləri başa düşmək üçün unikal mənbədir.

Daş alətlərin təhlili Damcılının mezolitindən Göytəpənin inkişaf etmiş neolitinə dəyişikliyi müəyyən etmişdir. Damcılının mezolitinə nisbətən Göytəpənin neolit kolleksiyasında ovçuluq alətləri və iri qaşovcuqlar azalmışdır. Burada Hacı Ələmxanlı təpə aralıq mərhələni təmsil edir və xronoloji mezolitin və inkişaf etmiş neolitin daş komplekslərini birləşdirir.

УБЕЖИЩЕ ОКЮЗЛЕР НА ГОРЕ БЕЮКДАШ (ГОБУСТАН)

Д.ф.и.Фараджева Малахат

(Институт Археологии, Этнографии и Антропологии НАН Азербайджана,
Азербайджан)

Açar sözlər: Qobustan, qayaüstü incəsənət, üst paleolit, mezolit, Böyükdaş dağı, mağara-sığınacaq Öküzlər, petroqliflər

Keywords: Gobustan, rock art, Upper Paleolithic, Mesolithic, Beyukdash Mountain, cave-shelter Okizler, petroglyphs

Ключевые слова: Гобустан, наскальное искусство, верхний палеолит, мезолит, гора Бююкдаш, убежище – убежище Окюзлер, петроглифы

Изучение археологического комплекса Гобустана идет уже без малого 80 лет. Процесс этот шел с разной интенсивностью. Были также небольшие перерывы, связанные в основном с объективными факторами. Результатом всего этого является множество публикаций в научных и научно-популярных изданиях, неутихающие дебаты и дискуссии по вопросам датировки, а также интерпретации отдельных сюжетов и образов на наскальных изображениях. Археологический район Гобустан исчисляется тысячами наскальных изображений, десятками стоянок, поселений, погребальных памятников разных исторических периодов. Среди них особое место занимают пещеры Аназага, Кяниза, Овчулар, Окюзлер, Гая арасы, Фируз, Дашалты, Джейранлар и др., использование которых связано с каменным, бронзовым веками и другими периодами. Во время археологических раскопок в убежищах найдены тысячи скребков, резцов, шильев, ножей, микроострия, наконечники стрел, долота, грузила, костяные украшения и кости вымерших животных. Весь собранный археологический материал находится в фондах Гобустанского заповедника. Предметом особого научного интереса представляет пещера-убежище Окюзлер.

Убежище Окюзлер расположено в 50 м к югу от стоянки Овчулар между скалами с петроглифами 41 и 42. В 1974 г. здесь начались археологические исследования [1, с. 4–10.]. Убежище с запада на восток расширено, поэтому культурный слой был смыт дождевыми водами, сохранив лишь толщину 0.5–10 см. Здесь обнаружено множество археологических материалов (1 тыс. ед.). Кремневые сколы, концевые и выемчатые скребки, орудия типа долота составляют большую часть инвентаря, нежели ножевидные орудия из пластин. Имеются кремневые нуклеусы, включая конусообразные и призматические. Из кремния изготовлены скребки, долота, сегменты и трапеции, проколка, сверло, резец, пластины, в том числе с зубчатым краем, с обеих сторон сработанный терочник, ударное орудие для нанесения наскальных изображений. Среди находок – игла из камня, подвески из ракушек и материал для изготовления разных изделий, в том числе скрепляющее

средство кир (горная порода, представляющая собой смесь загустевшей нефти или асфальта с песчанистым или глинистым материалом) и куски охры. Во время раскопок выяснилось, что в северной части камень 41а немного сполз вниз чуть ниже уровня, где зафиксированы наскальные изображения. На южной стороне камня 42 выявлены две выполненные в технике выбивки антропоморфные фигуры, украшенные линиями; на открывшемся в процессе расчистки нижнем уровне камня – древние изображения женских фигур [2, с. 368].

Во время работ по ночной фотофиксации для составления цифровой базы данных в

2004 году автором были обнаружены новые изображения

- ✓ на камне 42 с восточной стороны (Рис.1 - а, b, с, d):
 - неполное изображение фигуры женщины в состоянии беременности в натуральную величину;
 - изображение козла;
 - изображения нескольких охотников;
 - изображение женской фигуры около татуированных фигур;
 - изображение охотника около 2-х зафиксированных женских фигур.
- ✓ на камне 42 с южной стороны:
 - плохо сохранившееся изображение лодки (Рис. 2; 3: фиг. №18, 22)

В убежище Окюзлер сюжеты и тематика наскальных изображений совсем иные, чем в пещере Ана зага. Здесь первобытный художник изображает животных и людей попарно: два быка, два козла обращенные друг к другу, мужчина и женщина, держащиеся за руки. Ритуальное значение пещеры, возможно, связывалось с плодородием, продолжением рода племени. Кроме этого, если внимательно изучить и разделить петроглифы по группам, то раскрывается целое повествование о жизни, быте и духовной культуре древних насельников Гобустана.

Среди инвентаря большую часть составляют орудия типа долота, характерные для верхнего палеолита. Меньшую часть составляют геометризованные орудия (трапеции, сегменты). Наличие изображений быков, женских фигур и мужских фигур древних охотников на стенах укрытия показывает, что пещера использовалась в переходный период от конца верхнего палеолита к мезолиту; а также короткий срок в ранний и поздний периоды эпохи бронзы, о чем свидетельствуют находки фрагментов керамической посуды [2, с. 366–368].

Здесь археологами были обнаружены мелкие кости в малом количестве, которые оказались непригодными для хранения [2, с.162]. Поэтому в данном случае не представляется возможным дать перечень остеологического материала стоянки из-за их отсутствия в фондах Гобустанского заповедника.

Убежище Окюзлер 2 обнаружена археологами в 1981 г. [3, с.40-49]. Она находится между убежищами Окюзлер и Овчулар, между камнями 43 и 44, где зафиксированы изображения женских фигур, схематические

антропоморфные образы, быки, козлы и др. На основе обнаруженных микролитических кремневых орудий убежище датировано ранним неолитом. Раскопки проведены на площади 30 м². Из пяти разных напластований пятый нижний оказался культурным слоем, который занимал площадь 4 м². В ходе археологических раскопок здесь было обнаружено 350 археологических материалов. Это орудия из речного камня и кремня: трапеции, сегменты, нож, резец, проколка, сверло, скребла, долота, ударные орудия, чопперы и др. Большой интерес представляют миндалевидное орудие крупного размера с обработанными краями и концевой скребок [3, с.40-49; 4, с.7-9; 5, с. 92-94].

Голова быка и фигура женщины, изображенные на камне в южной части стоянки, а также фигуры древних охотников на камне 44, обнаруженный каменный инвентарь имеют сходство с наскальными изображениями и инвентарем соседних стоянок конца верхнего палеолита – раннего мезолита [6, с.52-67; 7, с.78-98; 8, с.277-286; 9, с.657-682]. Кроме того, изображения женской фигуры с широкими бедрами и головы быка также позволяют исследователям отнести укрытие Окюзлер 2 к концу верхнего палеолита – раннему мезолиту, а весь комплекс датируют концом мезолита – началом неолита [3, с.40-49; 2, с.368, 369].

Литература

1. Рустамов Д.Н., Мурадова Ф.М. Полевые работы в Гобустане // Баку: Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1974), - 1975. - с. 4–10.
2. Azərbaycan Arxeologiyası: [VI cilddə]. - Bakı: Şərq-Qərb, -1 cild (Daş dövrü). – 2008. - 445 s.
3. Рустамов Д.Н. Мезолитическая убежище в Гобустане (Окюзляр-2) // Баку: Каменный век и энеолит в Азербайджане. АГУ, -1984. - с. 40–49.
4. Рустамов Д.Н., Мурадова Ф.М. Гобустанская экспедиция в 1979 году // Баку: Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане 1979 г., - 1984, «Элм». - с.7-9.
5. Рустамов Д.Н., Мурадова Ф.М. О результатах археологических исследований 1981 года в Гобустане // Баку: Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1980-1981). - 1986, «Элм». - с.92-94.
6. Farajova M. Gobustan (Azerbaijan). / L’art de la préhistoire. Sous la direction de Carole Fritz. – France: Editions Cltadelles et Mazenod, - 2017. 584 p.- p. 52-67.
7. Farajova M. About specifics of rock art of Gobustan and some innovative approaches to its interpretation (“Firuz 2” shelter)//“Quaternary International”, Elsevier, - 2018, Oct.20, Vol. 491, -p.78-98.
8. Фараджева М. Гая арасы- самая древняя из известных стоянок Гобустана // “Dövlət İdarəçiliyi Nəzəriyyə və Təcrübə” jurnalı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, - 2018/ 4(64), - с.277-286.
9. Фараджева М.О датировке наскальных изображений Гобустана (Азербайджан)// «История, археология и этнография Кавказа»,- 2021.V. 17. № 3, - с. 657-682.

AZƏRBAYCANIN CƏNUB-ŞƏRQ BÖLGƏSİNDƏ İBTİDAİ İNSAN MƏSKƏNLƏRİ

dosent Anar Ağalarzadə

(AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, Azərbaycan)

t.f.d. Samir Kərimov

(AMEA Lənkəran Regional Elmi Mərkəzi, Azərbaycan)

Açar sözlər: Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsi, paleolit dövrü, mağara, daş və sümük məmulatı, xronologiya

Keywords: Southeast region of Azerbaijan, Paleolithic period, cave, stone and bone artifacts, chronology

Ключевые слова: Юго-Восточный регион Азербайджана, период палеолита, пещера, каменные и костяные изделия, хронология

Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsinin əlverişli təbii-coğrafi şəraiti burada ibtidai insanların məşkunlaşmasını şərtləndirən başlıca amillərdən biri olmuşdur. Bölgənin paleolit abidələrinin tədqiqində professor Ə.Cəfərovun müstəsna xidmətləri vardır. Məhz onun başçılığı ilə ilk dəfə 1985-ci ildən başlayaraq “Paleolit arxeoloji ekspedisiyası” bölgənin Lənkəran, Astara, Masallı və Lerik rayonları ərazisində yerləşən Sım, Pəlikəj, Buzeyir, Zuvand mağaralarında, Lənkərançay və Viləşçay vadilərində apardığı arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı ən uğurlu nəticələr əldə edilmişdir (6, c.13). 1985-1990-cı illərdə alimin Buzeyir mağarasında apardığı arxeoloji qazıntılar bölgənin paleolit probleminə aydınlıq gətirmiş və Azərbaycanın cənub-şərqində paleolit abidələrinin mövcudluğunu elmdə təsdiqləmişdir. Bu mağarada 6 mədəni təbəqə qeydə alınmış, çaxmaqdaşı, andezit və s.-dən hazırlanmış 61 əmək aləti əldə olunmaqla onların içərisində levallua itiucullarına, bir ağızlı qaşovlara və diskşəkilli nüvələrə, o cümlədən ovlanmış muxtəlif heyvan sümüklərinə rast gəlinmişdir (6, c.176-178;5, s.13-15).

2007-ci ildə Ə.Cəfərov tərəfindən Zuvandçayın sol sahilində, müasir çay yatağından 200 m hündürlükdə Zuvandçay mağara düşərgəsi qeydə alınmışdır. Burada 2011-2015-ci illərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 5 mədəni təbəqə üzə çıxmış və nəticədə 70-ə qədər əmək aləti tapılmışdır. Mağara sakinlərinin oddan istifadə etdiklərini sübut edən ocaq yerləri və muxtəlif heyvan sümüklərinin qalıqları da əldə olunmuşdur (4, s. 25-27). Zuvandçay mağarası sahəsinə görə Azıxdan sonra ən böyük paleolit düşərgələrindən biri hesab olunur və mağaralarda tapılan əmək alətləri texniki və tipoloji xüsusiyyətlərinə görə Mustye mədəniyyətinə aid edilir.

Yardımlı rayonunda da qədim daş dövrü abidələri mövcuddur. Hələ XX əsrin 80-ci illərində professorlar M.Hüseynov və Ə.Cəfərovun rayonunun Alar kəndi ərazisindəki eyni adlı mağarada apardıqları kəşfiyyat xarakterli ilkin

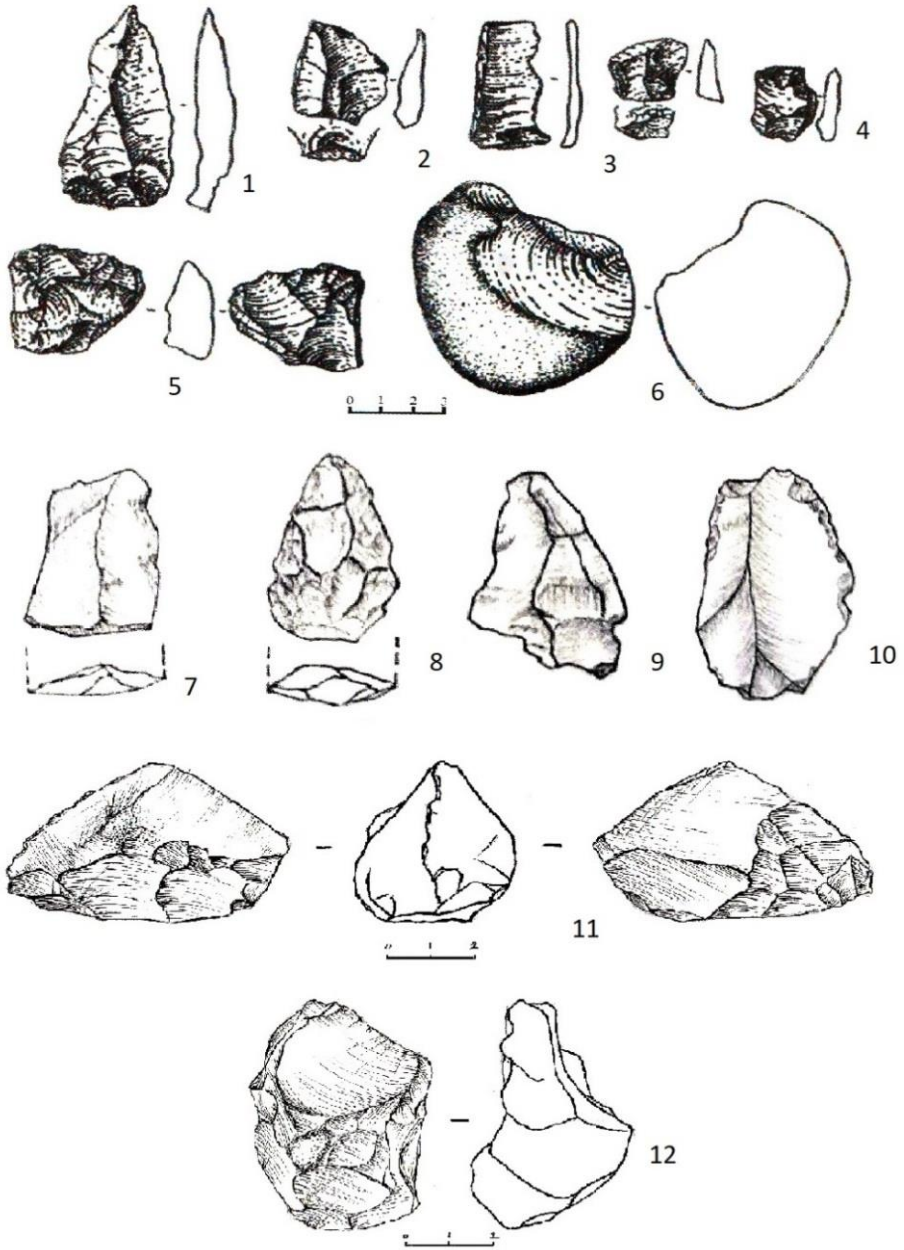
tədqiqatlar maraqlı elmi nəticələr vermişdir (1, s.31). Kənddən 2 km cənubda yerləşən mağara Viləş çayının sağ sahilində, dəniz səviyyəsindən 1500 metr yüksəklikdə yerləşir. Mağarada aparılan tədqiqatlar zamanı bir neçə daş məmulatı əldə olunmuşdur ki, bunlar nüvə, lövhə qalıqları və istehsal tullantılarından ibarət olmuşdur. İlkən kəşfiyyat zamanı mağaradan tapılmış daş məmulatının texniki və tipoloji xüsusiyyətlərinə görə onların Orta paleolit dövründə hazırlandığını qismən söyləmək olar (3, s.10-11).

2017-ci ildə Alar kəndinin Saribulaq yaylaqlarında bizim tərəfimizdən kiçik mağara tipli yer müəyyən edilmişdir. Bu yer dəniz səviyyəsindən 1970 m yüksəklikdə yerləşir. Sahəsi 88 kv m-dir. Giriş hissəsi qərb tərəfdəndir. Ərazidə təbii təsirlərin əsasən şimal və şərq tərəflərdən axınını nəzərə alsaq bu yerin müvəqqəti dayanacaq, sığınacaq kimi istifadə olunduğu şübhəsizdir. Təəssüf ki, sahə uzun illərdir mal-qaranın sığındığı yer olub. Buna görə də mədəni təbəqəni müəyyən etmək mümkün olmadığı üçün qədim dövrə aid tapıntılara rast gəlmək çox çətinidir. Bütün bunları dəqiqləşdirmək üçün burada qazıntıların aparılması zəruridir (1, s.32).

Rayonun Arvana kəndi ərazisində, Komanı yaylaqlarına qalxan yolda, Viləşçayın sağ sahilində, dəniz səviyyəsindən 1600 metr yüksəklikdə el arasında Göyərçin mağaraları adlanan ərazidə də qədim sığınacaqların olması istisna deyildir. 2019-cu il tədqiqatları zamanı bu ərazidəki kahalara baxış keçirilmiş və yerüstü material kimi çaxmaqdaşından alət kimi istifadəsi ehtimal olunan tapıntılar əldə olunmuşdur. Daş dövrü mütəxəssislərinin rəyinə görə, bu alətləri ilkin olaraq Üst paleolit dövrü nümunələri hesab etmək olar. Lakin ərazinin qədim daş dövrü ilə bağlı ən dəqiq məlumatlarını məhz aparıla biləcək geniş miqyaslı arxeoloji tədqiqatlardan sonra demək mümkün olacaqdır (2, s. 27).

Ədəbiyyat

1. Ağalarzadə A.M., Hüseynova M.M. Aların bəzi arxeoloji abidələri haqqında//AMEA-nın həqiqi üzvü Teymur Əmiraslan oğlu Bünyadovun anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunmuş elmi sessiyasının materialları. Bakı, 07 fevral 2018-ci il. Bakı 2018, s. 30-32.
2. Ağalarzadə A.M. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu “Yardımlı arxeoloji ekspedisiyası”nın 2019-cu ildə gördüyü çöl tədqiqat işlərinin hesabatı. Bakı 2020, 43 s.
3. Cəfərov Ə.Q., Zeynalov A.Ə., Sadıxova S.N. Yardımlıda paleolit dövrü abidələri // S.Qazıyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş elmi sessiyanın materialları. Bakı, Elm 1994, s. 10-11.
4. Cəfərov Ə. Paleolit arxeoloji ekspedisiyasının apardığı arxeoloji tədqiqatlar(Lerik rayonu) //Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2011. Bakı 2012, s. 26-32.
5. Kərimov S.K. Lerik rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı, “Araz” 2006, 164 s.
6. Джафаров А.Г. Средний Палеолит Азербайджана. Баку, “Элм” 1999, 343 с.

1-6- Buzeyir mağarası (Lerik r/nu); 7-10 – Zuvandçay mağarası (Lerik r/nu); 11-12 – Göyerçin mağarası (Yardımlı r/nu)

Azərbaycan arxeologiyasının və antropologiyasının inkişafına daş dövrünün tədqiqinin təsiri

Orxan Zamanov

(AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu; Xəzər Universiteti
Tarix və Arxeologiya departamenti, Azərbaycan).

Açar sözlər: daş dövrü arxeologiyası, paleoantropologiya, arxeoloji fikir, Azərbaycan arxeologiyası, Azərbaycan antropologiyası

Keywords: archaeology of stone age, paleoanthropology, archaeological thought, archaeology of Azerbaijan, anthropology of Azerbaijan

Ключевые слова: археология каменного века, палеоантропология, археологическая мысль, археология Азербайджана, антропология Азербайджана

Azərbaycanın maddi mədəni irsi XIX yüzillikdən etibarən öyrənilməyə başlansa da, onun elmi əsaslarla sisteməlik tədqiqi XX yüzilliyin ortalarından başlayaraq həyata keçirilmişdir. Azərbaycanda ciddi bir elm sahəsi kimi XX yüzilliyin 20-30-cu illərindən formalaşmağa başlayan arxeologiya ilk olaraq milli kadr probleminin həlli məsələsini başlıca hədəf seçdi. Məhz bu problemi aradan qaldırıqdan sonra paleolit arxeologiyasını və paleoantropologiyasını inkişaf etdirmək mümkün olacaqdı. Ölkənin elmi-ictimai mühitindəki məhdudiyətlərə rəğmən Azərbaycanda keçmiş öyrənən elm sahələrində, xüsusilə arxeologiya və etnoqrafiyada tərəqqi SSRİ zamanında xeyli inkişaf etmişdir. Bölgələrə mütəmadi elmi ekspedisiyalar və ezamiyyətlər, maddi-texniki bazanın yaradılması və gücləndirilməsi, tanınmış sovet alimlərinin işə cəlb olunması, Azərbaycanlı mütəxəssislərin Moskva və Leninqrada təhsil almağa getməsi, paleozologiya, paleoantropologiya və trasologiya sahəsində ilk regional tədqiqatların məhz Bakıda gerçəkləşməsi dövrün müsbət gerçəkliyi idi. XX yüzilliyin 50-ci illərindən başlayaraq milli kadrların tarixi abidələrimizin öyrənilməsində rolu artmış və bir çox abidələrdə tədqiqatlara başlanmışdır. Azərbaycanın arxeoloji abidələrinin öyrənilməsində İ.M.Cəfərzadə, S.M.Qaziyev, D.Şərifov, Ö.Ş.İsmizadə, Q.M.Aslanov, Ə.K.Ələkbərov, İ.H.Nərimanov, O.H.Həbibullayev, R.M.Vahidov, Q.M.Əhmədov, C.Ə.Xəlilov, V.H.Əliyev, M.M.Hüseynov, Q.S.İsmayilov, İ.A.Babayev, A.B.Nuriyev, F.R.Mahmudov, H.F.Cəfərov, H.Ciddi, R.B.Göyüşov, F.L.Osmanov, F.M.Muradova, C.N.Rüstəmov, F.V.Qədirov, Ə.Q.Cəfərov, M.M.Mansurov, Q.Q.Aslanov, F.A.İbrahimov, Q.P.Kəsəmənli, və digər tədqiqatçıların mühüm xidmətləri olmuşdur. Onların başçılığı ilə Azərbaycan arxeoloqlarının yeni nəsli yetişmişdir.

Arxeologiya elminin inkişafında fəvqəladə vacib nəticələri fərqlənən qazıntı geniş miqyasda 1946-cı ildə başlanmış olan Mingəçevir qazıntıları idi ki, həm maddi-mədəniyyət baxımından, həm də antropoloji baxımdan çox məhsuldar olmuşdur.

Azərbaycanda daş dövrünün öyrənilməsi 1947-ci ildə arxeoloq İshaq

Cəfərzadə tərəfindən Qobustan abidə kompleksinin tədqiqi ilə başlanmışdır. Qədim daş dövrünün öyrənilməsi tarixi arxeoloqlar S.N. Zamyatnin və M. Hüseynovun 1953-cü ildə Damcılı mağarasındakı araşdırmaları ilə başlanmış oldu. Ümumilikdə, Azərbaycanın paleolit arxeologiyası üç öyrənilmə mərhələsi keçmişdir. Birinci mərhələ 1953-66-cı illəri əhatələyir və Damcılı, Daşsalahlı, Azıx və Tağlar kimi mağara düşərgələrinin kəşfi ilə əlamətdar olmuşdur. Bu mərhələdə Məmmədəli Hüseynovun tədqiqatları sayəsində Azərbaycanın daş dövrü və xüsusilə də, paleolit arxeologiyası dünya miqyaslı uğurlara nail olmaqla yanaşı, həmçinin paleoantropoloji sahədə də, müstəsna kəşflərə imza atdı. İkinci mərhələ 1983-87-ci illərdə Qazma, Zar və Buzeyir mağara düşərgələrinin kəşfi ilə yadda qalmışdır. Üçüncü mərhələ isə müstəqillik illərinə təsadüf etmiş, 2007-2022-cü illərdə Zuvandçay, Xorqay, Qırmızıqaya, Qara təpə, Qaraca və Damcılı düşərgələrinin tədqiqilə xarakterizə olunur. Bu dövrlər ərzində Azərbaycan ərazisində 40-dan çox paleolit abidəsi üzə çıxarılmış və öyrənilmişdir.

Azərbaycanda daş dövrü arxeologiyasının yüksəlişi trasoloji məktəbin yaranmasında və eneolit öyrənilməsində metodoloji yanaşmada da müsbət irəlləyişə səbəb oldu. Bu baxımdan İ.Nərimanovun və R.Arazovanın Azərbaycanın daş dövrü abidələrindən aşkarlanmış tapıntıları o zamankı yeni elmi metodologiya ilə öyrənməsi onların əsərlərinə bu günə kimi davamlı olaraq istinad verilməsi milli elmin inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Bu dövrün dünya miqyaslı etalon abidəsi olan Qobustan kompleksi, həmçinin də, qayaüstü abidə kimi ibtidai incəsənətin öyrənilməsində müstəsna əhəmiyyətə malik idi. 1939-cu ildə İshaq Cəfərzadə tərəfindən ilk dəfə tədqiq olunan Qobustan abidə kompleksinin tədqiqi və qorunması müasir zamanda belə uğurla davam etdirilir.

Azərbaycan arxeologiyası ilə birgə milli antropologiya məktəbi ilk vaxtlar məhz daş dövrünün araşdırılması sayəsində ciddi irəlləyişə nail oldu. Lakin SSRİ-nin dağılmasından sonrakı durğunluq paleoantropologiya sahəsində inkişafa mənfi təsir göstərsə də, yeni arxeoloq və antropoloq nəsli milli tədrisin və qardaş Türkiyə ilə beynəlxalq əməkdaşlığın təsiri ilə uğurla yetişdirilməkdədir. Hazırda, Azərbaycan arxeologiyası və antropologiyası işğaldan azad edilmiş torpaqlarımızda vüsət alan araşdırmalarla yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur.

DAŞ DÖVRÜNDƏ “QADIN İLAHƏ” İNANCI VƏ QADINA SİTAYİŞ

Gülsüm Atakişiyeva

(Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan)

Açar sözlər: Ana ilahə, Çatalhöyük, Kibela, ana xaqanlıq, ata xaqanlıq, iqtisadiyyat

Keywords: Mothergoddess, Chatalhoyuk, Cybele, matriarchal, patriarchy, economy

Ключевые слова: богиня-мать, Чатал-Хююк, Кибела, матриархальный, патриархат, экономика

Üst paleolit dövründən başlayaraq, müxtəlif tarixi zaman kəsiyində qadın məhsuldarlıq və istehsal, bolluq və bərəkət simvolu olaraq təsvir edilmişdir. Qadınların nəsil artırma funksiyasına malik olması, eyni zamanda qida əldə etmə və od qoruma kimi vəzifələri daşması tarixin ilk dövrlərində qadınların cəmiyyətdə yerini elə bir səviyyəyə çatdırmışdır ki, onlar ilahiləşdirilir, heykəllər yonulur, ibadət edilirdi. Qeyd etdiyimiz kimi qədim dövrdə bu heykəlciklərin çoxluq təşkil etməsi qadınlara verilən dəyərin bariz nümunəsi idi. Ayrı-ayrı areallarda rast gəlinən Brassempoui, Lausesel, Dolçe, Çatalhöyük Venusları, eləcə də Kibela, İnanna, Gaia kimi sitayiş olunan qadın ilahələr bu baxımdan diqqəti cəlb edir. İbtidai insanların təsəvvürlərində ananın nəsil artımı, yedirtmə funksiyası ön plana çəkildiyindən, müvafiq orqanların daha qabarıq şəkildə verilməsi bütün daş dövrü üçün xarakterik olmuşdur.

1958-ci ildə Ceyms Mellart tərəfindən kəşf edilən Çatalhöyük yaşayış yerindən 5-15 sm ölçüdə tapılan heykəlciklər “Böyük ana” – qadın İlahəyə inancla əlaqədar izah olunmuşdur [1, s.4]. Burada diqqəti çəkən məqam, matriarxat dövrü abidələrinin incəsənət nümunələrində məhz qadın İlahələrə həsr olunan simvol və heykəllərin tapılması olmuşdur. Qeyd edək ki, bəzi müəlliflər hətta “qiblə” anlayışının “Kybele” adlanan ana tanrıçadan gəldiyi qənaətindədirlər [3, s.18]. Daş dövründə qadının insanların inanc və gündəlik həyatındakı rolunu nəzərə alsaq, şişirdilmiş qarın, sinə və ombaları ilə diqqəti çəkən heykəlciklərin bolluq və bərəkəti simvolizə etdiyini bir daha görmüş oluruq.

Qadınların ilahiləşdirilməsi nəzəriyyəsi F.Engelsin “Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi” adlı əsərində xüsusilə vurğulanmışdır. F.Engels bu əsərində neolit dövründə insan nəslinin onların atalarından deyil, analarından gəldiyinə inandığı üçün anaxaqanlıq dövründə yaşadıklarını iddia etmişdir. Lakin müəyyən müddət sonra təsərrüfatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq, patriarxat quruluş tədricən ön plana keçmişdir. Ataxaqanlıqın möhkəmlənməsi isə həm iqtisadi, həm də sosial həyatda yeni sisteminin meydana çıxması ilə bağlı olmuşdur [4, s.6-10].

Torpaq hələ qədim dövrdən insanların əsas qida və yaşam mənbəyi

kimi qəbul olunmuş və “ana” kimi simvolizə edilmişdir. İnanca görə, torpaq, öz müqəddəsliyi və bərəkəti ilə insanları öz qoynuna almasaydı, insan nəslə öz varlığını qoruyub saxlaya bilməzdi. Ona görə də torpaq və yer kürəsi mifologiyada həmişə qadın olaraq təsvir olunmuşdur. Təsərrüfatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq insanlar torpağı əkib-becərir məhsul götürməyə başlayırdılar. Celal Şengörün sözləri ilə desək, torpaq və ana hər ikisi “doğur”araq, həyatın davam etməsinə köməklik edirlər. Ona görə də qədim dövrdən başlayaraq torpaq və ana anlayışı eyniləşdirilirdi. Məsələn, Şumerlərdə göy (an) kişi, yer (ki) qadın olmuşdur. Həmçinin yunan mifologiyasında Uran (göy) kişi, Gaia (torpaq ana) isə qadındır [2, səh 22].

Latinca “matriarka” olaraq ifadə edilən anaxaqanlıq anlayışı qadınların aktiv və idarəçi olduğu bir cəmiyyət anlamını ifadə etmişdir. Anaxaqanlıq dövrü çox qədim bir tarixə malik olduğu üçün sosioloqlar və tarixçilər arasında bu dövrün olub olmamasına dair fikir ayrılıqları mövcuddur. Arxaik cəmiyyətlərdə rast gəlinən anaxaqanlıq sistemində ailənin öhdəlikləri qadınların üzərinə düşürdü. Qadınlar əsasən ailə idarəçiliyində mühüm rol oynayırdı, kişilər isə ovçuluqla məşğul olurdu. Bununla belə bir nəticəyə gələ bilirik ki, o dövrdə iş bölgüsü özünü göstərirdi. Qadınlar ailədə xüsusi rol oynayaraq böyütmə, soyuqdan və istidən qoruma və s. funksiyalarını yerinə yetirirdi. Lakin zaman-zaman dəyişən tarixi şərait nəticəsində qadınlar cəmiyyətin həyatındakı rolunu kişilərə vermişdir.

Fikrimizcə, keçmişdə baş verənləri araşdırmaq gələcək üçün bir növ motivasiya xarakteri daşıyacaqdır. Ona görə də, qədim zamanlarda qadınlara, analara olan bu sitayişin, bu hörmətin gələcəkdə də var olması üçün keçmişə unutmamalı və daim aktual məsələ olaraq saxlamalıyıq.

Ədəbiyyat

1. Altuntaş Y.S – Çatalhöyük, Eskiçağ Tarihi II, Konya. 2013, səh 20.
2. Can Ş.- Klasik Yunan Mitolojisi, İstanbul,.2021. səh 566.
3. Demirdağ M.F – Ana Tanrıça ikonografisi və anaerkillik, Ankara, Bilge Usad, 2020, cilt 1, sayı 1, 18 s
4. Engels F - “Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi”. Bakı, “Xalq”nəşr, 2008, 191 s.

AZƏRBAYCAN ARXEOLÖGİYASININ İNKİŞAFINDA MƏMMƏDLİ HÜSEYNOVUN ROLU

Dosent İradə Avşarova
(Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan)

Açar sözlər: arxeologiya, mağara, təbəqə, daş alətlər
Keywords: археология, пещера, слой, каменные орудия
Ключевые слова: archaeology, cave, layer, stone tools

Azərbaycanın əlverişli təbii-coğrafi mövqeyi alt paleolit dövründən insanların burada məskunlaşmasına zəmin yaratmışdır. Bunu Azərbaycan ərazisində prof. M.M.Hüseynovun rəhbərliyi ilə tədqiq olunmuş çox saylı paleolit dövrü abidələri bir daha sübut edir.

M. M. Hüseynov tərəfindən arxeoloji cəhətdən tədqiq olunan ilk paleolit düşərgələri 1956, 1958–ci illərdə Qazax rayonunun Daşsalahlı kəndində, Avey dağı ərazisində yerləşən Damcılı və Daşsalahlı mağaralarıdır. Damcılı və Daşsalahlı mağaraları Orta Paleolit dövrünə aid olunur. Abidələrdən Mustye dövrünə aid maddi mədəniyyət qalıqları əldə olunmuşdur.

M. M. Hüseynov tərəfindən 1960-cı ildə qeydə alınmış Azıx mağarası Xocavənd rayonu ərazisində, Quruçay vadisində, Mil düzü ilə dağ silsiləsinin birləşdiyi ərazidə, olduqca əlverişli mövqedə yerləşir. Abidədə elə həmin ildə başlanan araşdırmalar 1980-ci illərdək davam etmişdir. Aparılan kompleks tədqiqatlar nəticəsində Alt Paleolit dövrünə aid olduqca əhəmiyyətli maddi-mədəniyyət qalıqları üzə çıxarılmışdır. Bu tapıntılar Azıx mağarasının böyük elmi əhəmiyyətə malik olduğunu sübut etmişdir. 10 təbəqədən və beş zaldan ibarət olan mağaranın ümumi sahəsi 1250 kv. m-dir [2, s. 17].

1974-cü ildə mağaranın X-VII Quruçay dövrünə aid olan təbəqəsindən insan fəaliyyətinin erkən mərhələsinə aid, primitiv üsulla çay daşından hazırlanmış əmək alətləri əldə olunmuşdur. Həmin daş alətlər işlənmə texnikasının və tipologiyasının özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqləndiyi üçün Quruçay mədəniyyəti adlandırılmışdır. Çay daşından hazırlanmış ilk primitiv əmək alətlərinin əldə olunması Azıx mağarasının dünyada tanınması ilə nəticələnmişdir [3, s. 37].

Mağaranın VII-X təbəqələrindən aşkar edilən daş alətlər Quruçay vadisində məskunlaşmış insanların həyat tərzini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aşağı təbəqələrin daş məmulatının xüsusilə düşərgədən tapılmış alətlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq “Quruçay” arxeoloji mədəniyyəti müəyyənləşdirilmişdir. Bu mədəniyyətin Şərqi Afrikanın (Tanzaniya, Kenya, Efiopiya) Olduvay mədəniyyəti ilə müəyyən analoji xüsusiyyətlərə malik olduğu M.M. Hüseynov tərəfindən elmi əsaslarla sübuta

yetirilmişdir.

Azıx mağarasının Aşel mədəniyyəti Quruçay mədəniyyəti əsasında formalaşmışdır. VI təbəqədən 10 kv. m. sahəsi olan ocaq aşkar olunmuşdur. 1968-ci ildə Orta Aşel dövrü təbəqəsindən preneandertal insana məxsus alt çənə sümüyünün qırılmış hissəsinin tapılması böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Elə həmin təbəqədə mağara ayılarına məxsus kəllələrin mağaranın gizlin guşəsində, qaranlıq bir yerdə aşkar olunması, Aşel dövrü ovçularında dini inancların meydana gəldiyini göstərir. Tapılan ayı kəllələri Aşel dövrü insanların mənəvi dünyası haqqında fikir söyləməyə əsas verir.

Aşel mədəniyyətinə aid tapıntılar Azərbaycanın digər abidələrdən (Qazax rayonunun Acıdərə, Qayalı, Şişqüzey düşərgələrindən) aşkar edilmişdir. Bunu Daş dövrünün müxtəlif mərhələlərə aid abidələrində izləmək mümkündür.

Azıx paleolit düşərgəsində aşel mədəniyyəti mustye mədəniyyəti ilə əvəz olunmuşdur. Azıxın Mustye dövrü təbəqəsindən tapılan əmək alətləri Tağlar mağarasından tapılan alətlərlə yaxın analogiya təşkil edir [2]. Mustye dövrü əmək alətlərində Aşel dövrünün varislik ənənəsi tədqiqatçılar tərəfindən müəyyən edilmişdir [1,197].

1963-cü ildə M.M.Hüseynov Tağlar mağara paleolit düşərgəsinin aşkar etmişdir. Mağarada arxeoloji qazıntılar 1986-cı ilədək davam etmişdir. Arxeoloji qazıntı işləri zamanı abidədə altı mədəni təbəqə qeydə alınmışdır. Mustye dövrünə aid olan II-VI təbəqələrdən çox sayda müxtəlif daş cinslərindən olan əmək alətləri aşkar olunmuşdur. Əmək alətlərinin hazırlanmasında diskşəkilli, prizmaşəkilli, levallua və s. üsullarından istifadə olunmuşdur.

1983-cü ildə Naxçıvan ərazisində M.M. Hüseynovun rəhbərlik etdiyi Paleolit ekspedisiyası kəşfiyyat axtarışları nəticəsində Şərur rayonunun Tənənəm kəndi yaxınlığında Mustye dövrünə aid Qazma mağarasını qeydə alaraq başlamışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan arxeologiyası. I cild. Daş dövrü. Bakı: - 2008.
2. Cəfərov Ə.Q. Qarabağın paleolit düşərgələri. Bakı: – Afpoliqraf, – 2017. – 367s.
3. М.М. Гусейнов. Древний палеолит Азербайджана. Баку, 2010, 220 стр.

III BÖLMƏ QAFQAZIN PALEOANTROPOLOGİYASI

AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN PALEOANTROPOLOGİYASI

Dosent Kərəm Məmmədov
(Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan)

Açar sözlər: Qafqazın paleoantropologiyası, dolixokran, Dmanisi adamı, “Firuz” düşərgəsi, «Kənzə» mağarası

Qafqaz ərazisindən aşkar edilən paleoantropoloji materiallar etnik və linqvistik baxımdan çox rəngarəng olan bölgə əhalisinin etnogenezinin tədqiqində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Regionun antropoloji cəhətdən tədqiqinə XIX yüzilliyin sonlarında başlanılmışdır. İlk tədqiqatlar ya ayrı-ayrı xalqların morfoloji xüsusiyyətlərinə həsr olunduğundan natamam xarakter daşımışlar.

1939-cu ildə Qarayazıdakı Udabno adlı yaşayış məskənindən Udabnopitek adlandırılmış primatın diş qalıqlarının, Azıx mağarasından arxantrpoun alt çənəsinin, Qərbi Gürcüstandan və Pyatiqorsk (Beştəu) ətəyindəki Podkumok çayı hövzəsindən paleoantropa məxsus sümük qalıqlarının, Gürcüstan Respublikasının azərbaycanlılar yaşayan, indiki Ermənistan ərazisindəki Sarcalı (əvvəllər azərbaycanlı əhalinin yaşadığı kənd II Rusiya-Qacar müharibəsindən sonra buraya köçürülmüş erməni-assur köçkünlər tərəfindən Arzni adlandırılmışdır) və Alagöz dağının ətəyindəki Şeytan dərəsindən (indi Araqots dağının Satani dar məntəqəsi adlanır) aşkar edilən qalıqlar, 1947-ci ilə qədər Başkeçid adlandırılan Dmanisi rayonunda Xram çayının sahilindəki mağaradan yaşları 1 milyon 700 min il olan, yaxşı saxlanmış kəllə qutularının tapılması Qafqazın antropogenez zonasına daxil olmasını sübut edir.

Qafqazdan müasir tipli ilk insan qalıqları mezolit (orta daş) dövrünə aid edilən Qobustandakı «Firuz» düşərgəsindən aşkar edilmişdir. Burada 11 adamın dəfn olduğu dayaz çuxurdan tapılan sümüklərin çoxu tədqiqat üçün yararlı deyil. Belə ki, tapılmış kəllələrdən 7-si kişiyə, 3 -ü qadına, 1- i isə uşağa aid olunur. Bu kəllələrdən yalnız ikisi ölçülmə üçün yararlı olmuşdur. Şerti olaraq № 3 adlanan 1-ci kəllə öz quruluşuna görə dolixokrandır. № 5 adı ilə tanınan 2-ci kəllə qutusu isə birincidən qismən fərqlidir. Tapıntının ilk tədqiqatçısı R.Qasımova Qafqazdan orta daş dövrünə aid başqa paleoantropoloji materiallar aşkar edilmədiyindən Qobustan tapıntılarını yalnız Mazandaran mədəniyyətinə aid edilən Xotu mağarasından tapılmış qadın kəllə qutusu ilə müqayisə etmiş və hər iki kəllənin dolixokran olduğunu qeyd etmişdir (5,158).

Qafqazın yeni daş dövrü (neolit) əhalisinin morfoloji quruluşu Qobustandakı «Kənzə» mağarasından, indiki Ermənistan ərazisindən və

Gürcüstandan tapılan 4 kəllə qutularının tədqiqi əsasında müəyyən edilmişdir. Onlardan 3-ü dolixkran, İmeretiyanın (Qərbi Gürcüstan) dağətəyi bölgəsindən tapılan kəllə isə mezokran baş quruluşuna malik olmuşdur.

Qafqazın mis – daş (eneolit) dövrü əhalisinin morfoloji quruluşunun müəyyən edilməsində Azərbaycan Respublikası ərazisindəki Kültəpə, indiki Gürcüstan Respublikası ərazisində yerləşən Samtavro, indiki Ermənistan Respublikası ərazisində olan Şenqavit və Cararat , Çimkənd (indiki Dağıstan Respublikası) kəllələri mühüm yer tutur (1, 14-15). Kültəpədən tapılan kəlləni özünün uzunbaşlılığı (dolixokran) və naziksifətliliyi ilə Kaspi (Xəzər) tipinin qədim forması hesab etmək olar. Oxşar quruluşlu paleoantropoloji tapıntılara Əl – Ubeyd (İraq) və Sialk (Cənubi Azərbaycan) mədəniyyətlərində rast gəlinmişdir. Bu dövrə aid edilən Samtavro kəllələri tədqiq etmiş M.Q.Abdüşelişvili onlardan 2 – sinin morfoloji cəhətdən dolixokran,1- nin isə enlisifətli, (mezokran) olması qənaətinə gəlir (1;9-16).

Kaspi (Xəzər) tipinin analogiyasına indiki Ermənistan Respublikası ərazisində Şenqavit və Göyçə gölünün cənub-qərbindəki Cararat düşərgələrində rast gəlinmişdir. Şenqavitdən tapılmış 5 kəllə qutusundan 4-ü kişi, 1-i isə qadın kəlləsidir (3; 85) . Şenqavit kəllələrinin baş göstəricisi 72,5, Cararat kəllələrinin baş göstəricisi 78,5 olduğu halda müasir ermənilərdə bu göstərici ən azı 85,7 – ə çatır. Çimkənd kəllələrini tədqiq edən V.V.Bunak onları da morfoloji əlamətlərinə görə Kaspi (Xəzər) tipinə aid etmiş və bütövlükdə Şimali Qafqazın antropoloji tiplərinin üç qədim element əsasında formalaşması qənaətinə gəlmişdir. Onlardan ikisi dolixokran, biri isə braxikrandır. V.V.Bunak dolixokran elementlərdən birinin Şimali Qafqazda hələ yeni daş (neolit) dövründən yayıldığını və Pont tipinə aid olduğunu , digərinin isə Kaspi (Xəzər) tipi ilə bağlı olduğunu bildirir. V.V.Bunaka görə braxikran element isə daha çox Avrasiya çöllərinin qədim əhalisi ilə bağlıdır (3, 57). Bütün bunlar həm Cənubi, həm də Şimali Qafqazda mis – daş (eneolit) dövründə ən geniş yayılmış antropoloji tipin Kaspi (Oğuz) tipi olmasını söyləməyə imkan verir.

Cənubi Qafqaz əhalisinin tunc dövrü əhalisinin morfoloji quruluşunun müəyyən edilməsində Azərbaycan Respublikasının Daşkəsən rayonu ərazisindəki Xaşbulaq, Mingəçevir ; Gürcüstanın Samtavro, Başkeçid (Dmanisi) rayonunun Qomareti (Kəmərli), Bebnisi və Dvani, Qori rayonunun Tkviavi; indiki Ermənistan Respublikası ərazisi hesab edilən Göyçə gölünün cənub-qərbindəki Lçaşen (1989-cu ilə qədər azərbaycanlıların yaşadıkları bu kənd Ördəkli adlanırdı), Şenqavit (azərbaycanlıların yaşadıkları bu bölgə 1981-ci ilə qədər Saralançı adlanırdı), Berkaber (azərbaycanlıların yaşadıkları bu bölgə Coğaz adlanırdı), Samakaberd (keçmiş adı Eşşək meydanı) və Nərədüz qəbristanlıqlarından tapılan paleoantropoloji tapıntıların mühüm əhəmiyyəti vardır. Öz elmi fəaliyyətində ermənilərin antropoloji baxımdan qədimləşdirilməsinə xüsusi yer ayıran V.P.Alekseev hələ əhalisinə aid qədim sümük qalıqlarının tapılmadığı, Qafqazın xeyli hissəsini və Cənubi Azərbaycan

ərazisini əhatə etmiş, erkən tunc dövrünə aid edilən Kür-Araz mədəniyyətinin qurucularını, dövrü dəqiq müəyyənləşdirilməmiş Berkaber kəllələr seriyasına əsaslanaraq, ermənilərin əcdadı hesab edir. Lakin Berkaberin dolixokran qədim əhalisinin morfoloji quruluşu ilə indiki ermənilərin antropoloji quruluşu arasında heç bir bağlılıq yoxdur. Digər tərəfdən V.P.Alekseev Gürcüstanın cənubundan tapılan kəllələri öz ölçülərinə görə daha çox Kaspi (Xəzər) tipinə uyğun gələn uzunbaşlı, ensiz üzlü kəllələri Kür-Araz mədəniyyəti əhalisinin antropoloji tipinin məhəlli variantı hesab edir (2; 89).

Mingəçevir qəbirlərində ölümlər qatlanmış (m.əvv. X - VIII əsrlər) və uzadılmış (m. əvv. VII - V əsrlər) şəkildə iki cür dəfn olunmuşlar. Kəllələr uzunbaşlı və ensizsifətlidirlər. Samakaberd və Noradüz kəllələri öz uzunbaşlılıqları, orta hündürlüklü ölçüləri ilə Kaspi tipinə uyğun gəlirlər. R.M. Qasımova bu seriyanı Cənubi Azərbaycandakı Sialkdan (m. əvv. IV minillik) Mingəçevirdəki (m.əvv. VII – V əsrlər) kəllələr arasında keçid forması, V.P. Alekseev isə Lçaşen və “Sevan” (Göyçə) kəllələrinin varisləri olduğunu qeyd etmişlər (2; 89).

Azərbaycan və indiki Ermənistan, habelə indiki Şərqi Gürcüstan ərazisindən əldə edilən paleoantropoloji tapıntılar əsasında tunc dövründə Cənubi Qafqazda Kaspi tipinə mənsub əhalinin üstünlük təşkil etdiyini, transformasiya nəticəsində bu tipdən Kavkasion və Ön Asiya tiplərinin ayrıldığını müşahidə etmək mümkündür. İndiki Ermənistan respublikası və Gürcüstan ərazisindən əldə edilmiş paleoantropoloji materiallar öz göstəricilərinə görə indiki erməni və gürcülərdən kəskin şəkildə fərqlənirlər.

Cənubi Qafqazın miladdan əvvəl II minilliyin sonu – I minilliyə aid edilən kurqan qəbirlərində də maraqlı qanunauyğunluq müşahidə olunur: üzərində kurqan ucaldılan mərhum, baş quruluşuna görə dolixokran, onunla birlikdə gömülən qul-qaravaşlar isə braxikrandırlar. XIX yüzilliyin əvvəllərində Gəncəçay hövzəsindəki kurqan qəbirləri tədqiq edən E.Resler 7 saylı kurqan qəbrin cənub hissəsində arxası üstə uzanmış vəziyyətdə dəfn edilmiş əsas mərhumun uzunbaşlılığı ilə kəskin şəkildə seçildiyini, şimal hissədə isə üç nəfər oturmuş vəziyyətdə dəfn edilənlərin isə braxikran olduğunu qeyd edir. Bu cür qanunauyğunluğu E.Resler 9 saylı kurqan qəbrində və Qarabağ kurqanlarında da müşahidə etmişdir. Arxeoloqlara görə bu kurqanlar miladdan əvvəl XV – XIII əsrlərə aid olunurlar (4; 68).

Paleoantropoloji tapıntılar bölgənin ən qədim əhalisinin uzunbaşlı, ensizsifətli, kəskin çıxıntılı burun sümüyü kimi morfoloji əlamətlərin indi azərbaycanlıların mənsub olduqları Oğuz tipinə aid olması Azərbaycan türklərinin Qafqazın ilk sakinləri olmasını sübut edir. (6; 162-163)

Ədəbiyyat

1. Абдуцелишвили, Черепа из поздних погребений Самтаврского могильника. ТИЭМ Грузинской ССР. т. 8.Тбилиси, 1960
2. Алексеев В.П., «Происхождение народов Кавказа». Москва,1974 s. 85
3. Бунак В.В., «Crania Armenica». Москва, 1927. s. 26
4. Гумбатов К.Н., «Забутые курганы». Баку, 1998

5. Касимова Р.К., Первые палеоантропологические находки в Кобыстане. Журнал «Вопросы антропологии», выпуск 46. Москва, 1974. с. 158
6. Мамедов К.А., Огузский антропологический тип // Мирас, Ашгабад, 2006, №2

CƏNUBİ QAFQAZIN PALEOANTROPOLOGİYASI

t.f.d.Yaqub Məmmədov

(AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, Azərbaycan)

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, paleoantropologiya, Homo erectus, Homo heidelbergensis, Homo neanderthalensis

Keywords: South Caucasus, paleoanthropology, Homo erectus, Homo heidelbergensis, Homo neanderthalensis

Ключевые слова: Южный Кавказ, палеоантропология, Homo erectus, Homo heidelbergensis, Homo neanderthalensis

Cənubi Qafqazda aşkar olunmuş ilk hominid qalığı Son Miosen dövrünə (yuxarı sarmat dövrü) aid olunur. Belə ki, 1939-cu ildə Udabnodan aşkar olunmuş nümunə morfoloji xüsusiyyətlərinə görə Homininae yarım fəsiləsinin nəsli kəsilmiş Dryopithecini nəslinin Dryopithecus cinsinə, məməli mərhələsinə görə isə Homininae yarım fəsiləsinin nəsli kəsilmiş Graecopitheini nəsilinin Ouranopithecus cinsi növləri ilə eyni dövrə aiddir. Bununla bərabər bütün nəşrlərdə udabnopitekin stratigrafik vəziyyəti (yuxarı misosen və yaxud sarmat) eynidir.

Cənubi Qafqazda erkən homo növlərinin yayılmasını təsdiq edən ilk ən qədim maddi dəlillər XX əsrin 70–ci illərində Azıx mağarasının alt təbəqələri və son 30 ildə Dmanisi, Qaraca erkən pleystosen düşərgələrində də qeydə alınmışdır.

1991–2005 ci illərdə Dmanisi məskənindən iki yeniyetmə və üç yaşlı olmaqla beş kəllə aşkar olunmuşdur (üç kişi, iki qadın). Kəllə həcmi 545 sm^3 – 775 sm^3 arası dəyişir. 2022-ci ildə Dmanisi yaxınlığında Orozmani məskənində 1,8 milyon il əvvələ aid diş aşkar olunmuşdur.

1968–ci ildə Azıx mağarasından aşkar olunan alt çənə sümüyü hissəsi Homo sapiens neanderthalensis istiqamətində transformasiya edən Homo heidelbergensis dairəsinə aiddir; geoloji cəhətdən mindel–riss dövrünə, arxeoloji cəhətdən orta aşel mədəniyyətinin sonuna aiddir. Cənubi Qafqazda dövrə dair digər qalıqlar 1959 və 1984–cü illərdə Kudar–1 mağarasının V Aşel təbəqəsində (üç hominid dişi (iki kəsici və bir azı dişi)) aşkar olunmuşdur.

Cənubi Qafqazda bütün məlum neandertal qalıqları (klassik neandertal qrupuna aid olur) natamamdır və dəfn mənası yoxdur. Sakajia məskənindən olan natamam üst çənə istisna olunmaqla, digər bütün sümüklər bir neçə ayrılmış dişdən ibarətdir.

Azərbaycan ərazisində yeganə neandertal qalığı 2010-cu ildə Azıx mağarasında aparılan qeyri qanuni “qazıntılar” zamanı əldə olunmuşdur. Azıx mağarasının orta paleolit dövrünə aid təbəqənin üst layında, mağaranın divarına yaxın hissəsində neandertal insana aid sol birinci daimi azı dişi (M^1) aşkar olunmuşdur. Dişin aşkar olduğu horizontda aşkar olunmuş heyvan dişi

ESR müəyyən olunması əsasında 100 ± 7 min il bundan əvvələ aid olunmuşdur.

Gürcüstan ərazisində, Kutaisi və Çiatura yaxınlığında beş orta paleolit düşərgəsindən insan qalığı aşkar olunmuşdur (Curuçula (II təbəqə), Sakajia, Bronze (VIII təbəqə), Ortvala (III a təbəqəsi) mağaralarında və Ortvale Klde (II stratigrafik təbəqənin V layında) aşkar olunmuşdur.

Cənubi Qafqazda üst paleolit dövrünə dair insan qalıqları Gürcüstan ərazisində, 12–10 min il əvvələ aid olunan mandibul hissəsi Devisxvrelı 10 min il əvvələ aid bir neçə kəllə sümüyü parçası Sakajia (11 min il əvvəl) tədqiqatlar üçün yararlı olmamışdır. Son illər Bondi mağarasında aşkar olunan diş üst paleolitə aid ən qədim nümunə hesab olunur. Dişin anatomik müayinəsi (xarici müayinəsinə əsasən) onun neandertala yaxud anatomik cəhətdən müasir insana (AMİ) məxsus olması müəyyən olunmamışdır. Bondi mağarasından olan diş AMİ və neandertal dişindən kiçikdir. Hər iki tac diametrlərinin, müasir insan və neandertallar arasında mühüm uyğunluğu, Bondi dişinin onun əsasında hər hansı növə ayırmağı qeyri mümkün edir.

Beləliklə, əgər ötən əsrin 40-cı illərindən aparılmış tədqiqatlar regionun hominoidin təkamül zonası olduğunu göstərdisə, son 40 ildə aparılmış tədqiqatlar regionda Homo cinsinin bütün növlərinin - Homo erectus, Homo heidelbergensis, Homo neanderthalensis və müasir tipli insanların yayıldığını təsdiq etdi.

“AZIXANTROP” – AZƏRBAYCAN ANTROPOLOGİYASININ İLK MÜJDƏCİSİ

t.f.d.Hicran Mahmudova
(Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan)

Açar sözlər: daş dövrü, antropologiya, tədqiqat, mağara, paleoantropologiya
Keywords: stone age, anthropology, research, cave, paleoanthropology
Ключевые слова: каменный век, антропология, исследования, пещера, палеоантропология

Məmmədəli Hüseynov Azərbaycanda daş dövrünün öyrənilməsinin əsasını qoyduğu kimi, eyni zamanda antropologiya elminin inkişafına da yol açmış oldu. Azıx mağarasının araşdırılması müxtəlif elm sahələrinin “paleo” adı altında öyrənə biləcəkləri bir sıra yeniliklərə səbəb olduğu kimi, antropoloji tədqiqatlar üçün də əsaslı baza yaratmış, bununla da Qafqazın paleoantropologiyasının zəngin irsini üzə çıxarmışdır. Təbii ki, ümumsovet siyasəti bütün sahələrdə birtərəfli inkişafa şərait yaratdığından, Azərbaycanda da bəzi elm sahələri diqqətdən kənar saxlanılır və məqsədli şəkildə bu və ya digər sahədə araşdırmalara imkan verilmirdi. Buna görə də, Azərbaycanda ixtisaslı antropoloq kadr olmadığı üçün uzun müddət azərbaycanlıların fiziki quruluşu ilə bağlı məlumatlar Rusiya tədqiqatçılarının əsərlərində öz əksini tapmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, belə bir vəziyyət təbii ki, obyektiv məlumatların saxtalaşdırılmasına və imperiya siyasətinə xidmət edə bilən nəticələrə gətirib çıxarırdı. Azərbaycan antropologiyası ilə bağlı bu və ya digər məlumatlar əsasən, Ümumqafqaz xarakterli tədqiqatların işerisində yer aldığından, ötəri, qısa informasiya xarakterli olmuşdur. Belə bir vəziyyətdə isə Azərbaycan əhalisinin etnogenezi, avtohton etnos məsələsi, tarixi torpaqlarımız kimi məsələlərin də öyrənilməsi yarımçıq qalmış və yersiz müdaxilələrlə üzləşməli olmuşdur. XIX əsrdən etibarən ayrı-ayrı xarici müəlliflərin Ümumqafqaz tədqiqatlarının içərisində azərbaycanlıların da antropometrik göstəricilərini versələr də, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, E.Şantra, İ.Pantyuxov, R.Erkert, P.Sviderskiy və başqalarının antropoloji əsərlərində azərbaycanlılar az sayda tədqiq olunmaqla yanaşı, bizə “tatar” və ya “müsəlman” adı altında yanaşmaqla, çoxsaylı təhriflər edilmişdir[2; 3].

XX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda elmi mərkəzlər tam formalaşmadığından, təbii ki, antropoloji mərkəz də yox idi və geniş antropoloji tədqiqatlar aparılmırdı. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövründə 1919-cu ilin sentyabrında yerli şərqşünaslar tərəfindən “Şərqi arxeologiyası və tarixinin həvəskarları dərneyi” yaradılması haqqında məsələ qaldırılmışdır. Azərbaycanın arxeoloji-etnoqrafik cəhətdən tədqiqinə başlansa da, Respublikamızın qısa müddətli fəaliyyəti dövründə geniş antropoloji tədqiqatlar, sistemli arxeoloji tədqiqatlar aparıla bilinmədiyindən, antropoloji materiallar da əldə olunmamışdı. XX əsrin II yarısı isə Azərbaycan tarixində daha önəmli

tədqiqatlarla yanaşı, milli antropoloq kadrlarımızın yetişməsi mərhələsi hesab oluna bilər. Belə ki, Respublikamızın müxtəlif bölgələrində sistemli tədqiqatlar aparılması, eyni zamanda dünya əhəmiyyətli “Azixantrop”un tapılması və tədqiqi bu dövrə təsadüf edir. XX əsrin 60-cı illərində Azix mağarasının 5-ci təbəqəsinin 13 nömrəli “D” kvadratından əldə olunmuş insan qalığı Dəmir Hacıyev tərəfindən antropoloji cəhətdən tədqiq olunmuş, Məmmədli Hüseynovla birlikdə paleontoloq alim tapıntının yaşını, dövrünü müəyyən etmişdi. Azix mağarasının öyrənilməsi ilə arxeozooloji, paleobotanik tədqiqatlar da genişlənməmişdi[5, s.9-22].

M.Hüseynovun bu araşdırması nəticəsində, Azix mağarası ilə yanaşı tədricən, daş dövrünün və digər dövrlərin arxeoloji abidələri, onlardan əldə olunmuş sklet qalıqlarının öyrənilməsinə başlanılsa da, mövcud rejimin qaydalarına müvafiq olaraq, antropologiya elminin inkişafının qarşısına sanki bir pərdə çəkildi. Sovet dövründə R.Qasımovanın tədqiqatları ilə müəyyən inkişaf başlasa da, sonra antropoloq tədqiqatçı yetişmədiyindən, bu sahədə boşluq yarandı. Qeyd etmək lazımdır ki, Sovet antropoloqları bu dövrdə də tarixi-antropoloji əsərlərində xalqımızın fiziki quruluşu ilə bağlı yanlış müdaxilələr etməkdən çəkinmədilər. Buna baxmayaraq, Azərbaycanda antropoloji tədqiqatlar davam etdirilmişdi. Tibb ixtisaslı olsa da, 1975-ci ildən etibarən, Ulduz Həşimova antropologiya ixtisası üzrə keçmiş SSRİ Elmlər Akademiyasının Etnologiya İnstitutunun antropologiya şöbəsinin aspiranturasına qəbul olunmuş, 1979-cu ildə M.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin Antropologiya İnstitutunda Biologiya fakültəsinin antropologiya ixtisası üzrə namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Ulduz Həşimova 1984 – 1989-cu il Uzunömürlülüyün öyrənilməsi Sovet-Amerika birgə layihəsinin Əlaqələndirmə Şurasının üzvü (Moskva) olmaqla yanaşı, Azərbaycan əhalisinin odontoloji tədqiqi, təsnifatı ilə məşğul olmuş, Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsinin, Naxçıvanın əhalisinin odontologiyasını öyrənmişdir[4, s.87-90].

Azərbaycan əhalisinin antropoloji tərkibinin öyrənilməsi müasir tarix elminin mühüm və aktual problemlərindəndir. Məlumdur ki, əlverişli iqlim şəraiti, yerləşdiyi coğrafi areal, bölgənin həm siyasi mövqeyi, həm də iqtisadi baxımdan tranzit ticarət üçün münasib olması və s. kimi amillər Azərbaycan ərazisində insanların qədimdən məskunlaşmasına imkan vermişdir. Odur ki, sonrakı dövrlərdə də müxtəlif səbəbdən bizim ərazimizə köçmüş və ya köçürülmüş əhali burada daimi olaraq məskunlaşmış və sonradan xalqın formalaşması prosesində də bu və ya digər dərəcədə iştirak etmişdilər. Hal-hazırda biz bu prosesi normal tarixi hadisələr kimi qəbul etsək də, sonradan ərazimizdə məskunlaşdırılmış ermənilər özlərini aborigen əhali kimi təqdim edərək, ərazi iddiaları ilə tariximizi saxtalaşdırmağa çalışırlar. Bununla əlaqədar olaraq, qədim türksöylü tayfaların vətəni olmuş Azərbaycanın əhalisinin fiziki antropologiyasının öyrənilməsi müasir dövrün mühüm məsələlərindəndir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov K.H. Azərbaycanlıların etnik antropologiyası. // Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: 2005, N 1, s. 51-59.
2. Ансеров Н.И. Тюрки Советского Азербайджана. Баку: Изд.АзГНИИ,Ваку, 1930, 321 с.
3. Абдушлишвили М.Г. Антропология населения Кавказа в поздне-античном времени. Тбилиси: Мецниереба, 1978, 309 с.
4. Гашимова У. Ф. Некоторые итоги одонтологического исследования современного населения Азербайджана // "Доклады АН Азербайджанской ССР. № 12. 1978. с. 87–92.
5. Гусейнов. М.М. Древний палеолит Азербайджана (по материалам пещерных стоянок). Баку: Текнур, 2010, 220с.

НАУЧНАЯ ЗНАЧИМОСТЬ ДМАНИСКОГО ЧЕЛОВЕКА В ПАЛЕОАНТРОПОЛОГИИ

Д.ф.и. Багиров Эльшад

(Бакинский Государственный Университет, Азербайджан)

Açar sözlər: Alt Paleolit, Cənubi Qafqaz, Dmanisi, Homo erectus

Keywords: Lower Paleolithic, Southern Caucasus, Dmanshi, Homo Erectus

Ключевые слова: нижний палеолит, Южный Кавказ, Дманиси, Homo Erectus

Homo georgicus ("грузинский человек" на латыни), широко известный как Дманиский человек, - вымерший вид рода *Homo*, описанный в 2002 году по окаменелостям, обнаруженным в Дманиси, Грузия (Кавказ). Возраст этих окаменелостей находок Дманиси составляет 1,85 миллиона лет по данным аргон-жаргонного анализа, принадлежат к первым представителям рода *Homo*, засвидетельствованным на сегодняшний день за пределами Африки. Раскопки до исторического памятника города Дманиси, начали проводить с 1930-х годов (начиная с 1936 года), в основном были связаны с бронзовым веком и средневековой археологией памятника (Мускleshvili Л., Чапаридзе В.). Однако при раскопках средневекового городища в 1983-1987 гг. были обнаружены раннеплейстоценовые останки животных (проф. Векуа А. обнаружил среди останков фауны в 1983 году костей животных зуб носорога *Dicerorhinocetruscus*, характерный для раннеплейстоценового периода). Археологически привели к открытию материалов (1984 г, были обнаружены первые каменные орудия, характерные для того периода). Наконец, в 1991 году во время раскопок, проведенных совместной экспедиции Центра Археологических Исследований, Национальной Академией Наук Грузии совместно с Немецким Центральным Музеем, были обнаружены хорошо сохранившиеся останки гоминида, челюсть D211. Таким образом, в первые упомянутом году были обнаружены первые палеоантропологические останки. Череп (D2280, 1999), считается, что этот череп принадлежит мужчине в возрасте около двадцати лет. Второй череп (D2282, 1999 г.) и его нижняя челюсть (D211, найден в 1991 г.) Считается, что этот череп принадлежал молодой женщине. Эти первые два черепа являются самыми большими в серии, их размер оценивается в 730 см³. Третий череп (D2700) и его нижняя челюсть (D2735) (2001) Нижняя челюсть была найдена менее чем в метре от черепа. В черепе объем мозга составляет от 600 до 680 см³. Четвертый череп (D3444) и его нижняя часть (D3900) (апрель 2005 г.) Этот череп и его нижняя часть были обнаружены во время раскопок 2002-2003 гг. Эндо краниальная емкость составляет от 625 до 650 см³. Этот экземпляр потерял несколько

зубов за несколько лет, и его выживание, вероятно, стало возможным благодаря взаимопомощи в группе. Пятый череп (D4500, 2005 г.) и его нижняя челюсть (D2600, найден в 2000 г.). Эти две связанные окаменелости образуют первый полный череп взрослого человека раннего плейстоцена. Черепные надстройки Дманиси 5 массивные и рельефные, позволяет предположить, что это был мужчина. Лицо особенно крупное по сравнению с другими образцами того же периода. Рост человека оценивался от 1,46 до 1,66 м, а вес - от 47 до 50 кг. Эндокраниальный объем Дманисси 5 особенно мал (546 см³), едва ли больше, чем у австралопитеков. Однако эта окаменелость имеет удлиненное и прогнатическое лицо, что сближает ее с *Homo erectus*. У него также большие зубы, похожие на зубы *Homo rudolfensis*.

По мнению Лордкипанидзе и его соавторов, находки в Дманиси позволяют утверждать, что древние виды рода *Homo* обладали большим разнообразием, кроме того, можно утверждать, что ранние останки человека, найденные в разных местах Земли, принадлежали к одному виду. Ученые ссылаются при этом на исследования по австралопитекам, у которых выделяются палеодемы, то есть палеонароды. Таким образом, Лордкипанидзе и его коллеги делают вывод: выделение палеонародов среди гоминидов и описание различий между ними станет ключом для понимания механизмов эволюции и географического распространения далеких предков человека.

AZIXANTROPUN HOMİNİDLƏR SİSTEMİNDƏ YERİ

Uğur Qismətli

(Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan)

Açar sözlər: Azıxantrop, pre-neandertal, Homo Heydelberq, Homo Azykhensis

Keywords: Azykhanthrop, pre-neanderthal, Homo Heidelbergensis, Homo Azykhensis

Ключевые слова: Азихантроп, донеандерталец, Гейдельбэргский человек, Азыхантроп

1968-ci ildə, Azıx mağarasında aparılan qazıntılar zamanı Cənubi Qafqazda ilk dəfə olaraq paleoantropoloji qalıq aşkar olunmuşdur. Həmin paleoantropoloji qalıq alt çənə sümüyünün fraqmentini öyrənən M.Hüseynov və D.Hacıyev onu preneandertallara aid etmiş və M. Hüseynov onu Azıxantrop adlandırmışdır. R.M. Qasımova isə bu paleoantropoloji qalığı neandertallara aid etmiş və “Palaeoanthropus azykhensis” olduğunu iddia etmişdir. Y.V. Məmmədov Azıx adamını Homo heidelbergensis qrupuna mənsubluğunu bildirmiş və “Homo azykhensis” adlandırılmasını daha məqsədə uyğun hesab etmişdir.

Genetika elminin inkişafı nəticəsində Afrikadan təxminən 1.9 milyon il öncə hominidlərin ilk miqrasiyaya başladığı məlum olmuşdur. 1.7 milyon il öncə həmin hominid axınının bir qolu Cənubi Qafqaza yerləşmişdi və bu gün biz onlara “Dmanisi adamları” deyirik, hansı ki, əsasən, Homo erectusunun bir qolu adlandırılır.

Daha sonrakı axınlardan biri isə 500 min il öncə baş verən, Afrikadan ayrılan homo heidelbergensislərin Avrasiyaya yerləşməsidir. Boyu kişilərdə 165-175 sm arası, qadınlarda 157-164sm arası olan, qaşüstü sümükləri çıxıntılı və təxminən 750-500 min il öncə Afrikadan, Homo ergaster və Afrika Homo erectusundan təkamül etdiyi düşünülmən insan növü - Homo heidelbergensislər ilk dini rituallara sahib olduğu ehtimal edilir. Homo heidelbergensislər Asiya və Avropaya yayılmışdır. 300 min il öncə Avropaya və Ön Asiyaya yayılan qolları güclü neandertallara, Asiyaya yayılan qolu isə denisovan insanına çevrilmişdir.

Homo heydelberqlərin Afrika qolunun isə Homo rhodiensisə, sonra isə Homo sapienslərə çevrildiyi öz təsdiqini tapmışdır. Genetik araşdırmalar nəticəsində müasir insan və Neandertalların ayrılmasını 350-400 min il öncəyə aid olduğunu göstərir. Yəni bu həmçinin Azıxantropun yaşadığı 350-400 min il öncələrə təsadüf edir. Bir növ Homo heydelberqdən ayrılan Homo neandertalensislərin bu dövrlərdən sonra öz xüsusi keyfiyyətləri ilə yavaş-yavaş seçilməyə başladığı görülməyə başlayır. Azıxantropun alt çənə sümüyü əsasında aparılan araşdırmalara görə azıxantropun çənə dəliyi bir qədər arxada yerləşir və bu Neandertalla yaxın xüsusiyyətdir. Həmçinin, Homo

erectus və heydelberqdən fərqli olaraq Azıxantropun bir çənə dəliyi var. Bu Homo sapiens, yəni müasir insanda da belədir. Azıxantropun azı dişləri çənənin ən kənar divarlarında yerləşir və bu xüsusiyyətinə görə onun bənzəri yoxdur. Bu da həmin bu növün bölgəyə uzunmüddətdir ki, ayrılıb adaptasiya etdiyinin göstəricisi olub, keçid növ olduğunun isbat edir.

Azıxantropun neandertal və sapienslə bənzərliyi, bu iki növün ayrıldığı vaxtların hominidi olduğu göstəricisidir. Bu da bizə deməyə imkan verir ki, Azıxantrop Homo neandertalensis istiqamətində transformasiya edən Homo heydelbergensis dairəsinə aiddir. Geoloji cəhətdən Mindel-Riss dövrünə, arxeoloji cəhətdən Orta Aşel mədəniyyətinə aiddir.

Onunla eyni dövrə aid olan Mərakeş (Sidi Əbdürrəhman), Almaniyada Şteynheyndə, İngiltərədəki Svanskomb, İtaliyada Sedia-del-Dyavolo və.s hominid tapıntıları da Homo heydelbergensis növünə aiddir.

Azıx adamının paleoantropoloji cəhətdən öyrənilməsi, Kiçik Qafqazın şərq hissəsinin Orta Aşel dövründə Homo heydelbergensis neandertallara doğru inkişaf etmiş son qrupuna yaxın insanların məskəni olduğunu göstərir və Cənubi Qafqaz ərazilərində Aşel dövrü adamlarının fiziki quruluşunun elmi tədqiqində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov Y.V. Azıx adamının hominid sistemində yeri / "Qarabağın arxeoloji irsi" Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 2016, s.19 – 22.
2. Гаджиев Д.В. Гусейнов М.М. Первая для СССР находка ашельского человека (Азербайджан, Азыхская пещера) // Ученые записки Азгосмединститута, 1970, т. 31, с. 13–21
3. Kasimova R. M. Anthropological research of Azykh Man osseous remains // HE, 2001, v.16, p.p.37–44

IV BÖLMƏ QAFQAZIN PALEOANTROPOLOGİYASI

ПРИРОДНАЯ ОБСТАНОВКА СТОЯНКИ ТАГЛАР В ЭПОХУ ОБИТАНИЯ НОСИТЕЛЕЙ МУСТЕРСКОЙ КУЛЬТУРЫ ПО ПАЛИНОЛОГИЧЕСКИМ ДАННЫМ

доктор географических наук Егана Тагиева
(Институт Географии им.акад.Г.А.Алиева НАН Азербайджана,
Азербайджан)

Ключевые слова: Азых, Таглар, мустье, эоплейстоцен, поздний хазар

История развития природы Карабаха тесно связана с появлением и эволюцией на этой территории древнего человека. В результате неоднократных наступлений ледниковых периодов на протяжении антропогена изменялись климат, животный и растительный мир, что влияло на расселение и эволюцию человека.

Материалы комплексных исследований древних стоянок и поселений Карабахской равнины – Азых, Таглар, Чалагантепе, Фармантепе и др. играют основную роль в восстановлении природных условий и ландшафтов Малого Кавказа. Древнейшая стоянка человека (нижний палеолит) пещера Азых, открытая в 1960 году М. Гусейновым, является единственной в мире, где в одном разрезе зафиксировано несколько уровней первобытной истории обитания человека, – начиная с эпохи галечной культуры (поздний плиоцен-эоплейстоцен) и до начала мустье (поздний хазар).

Стоянка Таглар, открытая недалеко от пещеры Азых, как бы продолжает историю развития природы и человека этого региона в следующем временном интервале - ранние фазы и вся первая половина хвалынской (валдайской ледниковой) эпохи – эпоха позднего мустье, 40–45 тыс. лет. Проведенные автором палинологические исследования, уже после защиты М. Гусейновым докторской диссертации, внесли некоторые коррективы в интерпретацию условий природной среды того времени. В спорово-пыльцевом спектре отложений стоянки Таглар преобладает пыльца травянистой лугово-степной растительности до 80 %, содержание древесных пород до 40 %. Для всей толщи отложений характерно преобладание в составе древесных спектров пыльцы березы, граба и хмелеграбас незначительным содержанием пыльцы широколиственных пород, что свидетельствует о накоплении отложений, в достаточно холодных условиях.

Нижняя часть спектра (слой VI и низы слоя V – обр. 16, 15)

характеризует суровые – холодные и влажные условия времени накопления отложений, когда вокруг пещеры произрастали березово-грабово-хмелеграбовые редколесья с участием дуба и сосны на фоне лугово-степных ценозов.

Верхняя часть слоя V (обр.12) характеризует теплый интервал и более мезофильные условия, что объясняет появление в спектре пыльцы теплолюбивых видов деревьев - ореха, ясеня и уменьшение холодолюбивой березы.

В средней части спектра (слой IV b, обр. 10-8) наблюдается резкое сокращение количества пыльцы, единично встречены лишь зерна березы, сосны, ивы и др. Учитывая минимальный коэффициент выветрелости (0,11) и наибольшее количество очажных линз в этом слое, можно говорить, что он формировался в холодных условиях.

Верхняя часть спектра (слои IV a, III, II – обр. 6,4,3) представлена наибольшим разнообразием пыльцы древесных и кустарниковых пород. При общем доминировании березы, возрастает количество пыльцы сосны, встречена ель и пыльца лиственных пород среднего горного пояса – граб, хмелеграб, дуб, липа, ясень. В это время существовали березово-сосновые редколесья, которые соседствовали с дубово-грабово-хмелеграбовыми лесами.

Присутствие ели, хмелеграба, березы пушистой, требовательных к влаге, говорит о холодных и влажных условиях. Хмелеграб сейчас в Азербайджане не произрастает. Центр концентрации обнаруженной флоры, определенный методом ареалограмм, совпал со средним горным поясом юго-западной части Южного Кавказа. Климатические показатели этого региона свидетельствуют, что средние температуры самого теплого и холодного месяцев в эпоху мустье были порядка на 1,5° ниже современных, а среднегодовое количество осадков больше на 200мм.

Эпоху мустье (ранний хвалын) пещера Таглар (700 м над ур.м.) находилась на границе широколиственных лесов и субальпийских кустарниковых зарослей. В настоящее время эта граница в Карабахе проходит на высоте 1800 м, что говорит о смещении вниз границ высотных поясов порядка на 900-1000 м.

НОВОЕ УНИКАЛЬНОЕ МЕСТОНАХОЖДЕНИЕ ИСКОПАЕМОЙ ПОЗВОНОЧНОЙ ФАУНЫ В ОКРЕСТНОСТЯХ МИНГЯЧЕВИРСКОГО ВОДОХРАНИЛИЩА И ФАУНА АЗЫХСКОЙ ПЕЩЕРЫ

к.б.н. Таризель Эйбатов

(Гендиректор Естественноисторического музея НАНА, Азербайджан)

Ключевые слова: Азыхская пещера, Мингячевирская водохранилища,

Ископаемая позвоночная фауна Азыхской пещеры, описанная Д.В. Гаджиевым, С.Д. Алиевым и Н.И.Бурчаком-Абрамовичем отражает период развития животного мира в Азербайджане на протяжении около 1,2 млн. лет и представлена 35-ю видами позвоночных: земноводными, рептилиями, птицами и млекопитающими.

Парадоксально, что в период обитания древних людей в Азыхской пещере в ее окрестностях обитало как минимум три вида хоботных: южный слон (*Archidiskodonmeridionalismeridionalis*), степной или трогонтериевый слон (*Mammuthustrogontherii*), и лесной слон (*Palaeoloxodonantiques*), останки костей и зубов, которых, в большом количестве обнаружены по всей территории Азербайджана и главным образом в окрестностях Мингячевирского водохранилища. Тем не менее, в самой пещере костей и зубов этих животных обнаружить не удалось.

Также необходимо будет выяснить видовой состав останков носорогов, которые встречаются в нескольких слоях, выделенных М. Гусейновым. Всего слоев 10. В работах Д.В. Гаджиева и С.Д. Алиева указано наличие в Азыхской пещере костных останков носорога Мерка (*DicerorhinusmerkiJaeg.*) В настоящее время носорога Мерка подразделяют на 2 вида: более древний из апшеронских отложений Боздага и Дманиси (*Stephanorhinuskirchbergensis*) и более молодая форма из бакинских отложений Гараджи (*Stephanorhinuscf.Hundsheimensis*). По всей видимости, в Азыхской пещере был обнаружен более молодой вид.

Кроме того следует констатировать, что не смотря на то, что и Боздаг и Гараджа (как установил археолог А.Зейналов) являются местом обитания ископаемого человека, на этой обширной территории до сих пор не удалось обнаружить ни одного представителя хищных млекопитающих, широко представленных в Азыхской пещере (2 вида медведей: пещерный медведь, медведь денингера, пещерная гиена, волк, шакал, лисица, леопард, обыкновенная рысь, камышовый кот, барсук, каменная куница). Также не найдены ископаемые останки свиней, зайцеобразных и грызунов. Отсутствие хищников еще можно объяснить с точки зрения экологии. Хищники обычно находятся на вершине

экологической пирамиды и их численность всегда значительно меньше чем травоядных животных. Но, тем не менее, при таком изобилии хоботных и копытных животных обязательно наличие большого количества крупных хищных млекопитающих. Надеемся, что в будущем нам удастся обнаружить в этом регионе костные и зубные остатки ископаемых хищных, кабанов, зайцеобразных и грызунов. Кроме того, в Гарадже был обнаружен очень крупный неполный череп с рогами ископаемого буйвола из бакинских отложений. По размерам и форме рогов этот буйвол напоминает современного азиатского буйвола (*Bubalus arnee* Кеер 1792). В свое время (в 2002 году) палеонтолог С.Д. Алиев, описавший фауну Азыжской пещеры, сообщил мне, что подозревает наличие там костей буйвола, но недостаток сравнительного материала не позволил достоверно установить наличие этого вида животного. В настоящее время дополнительные исследования новых и старых материалов из Азыжской пещеры помогут окончательно прояснить видовой состав ископаемых млекопитающих Азыжской пещеры.

PALEOCOĞRAFİ TƏDQIQATLARDA BASDIRILMIŞ TORPAQLARIN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ TERMINİN MAHİYYƏTİ HAQQINDA

Dosent Rəşid Fətəliyev

(AMEA-nın akad. H.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu, Azərbaycan)

Açar sözlər: paleocoğrafiya, kontinental çöküntülər, Azıx, Tağlar, “basdırılmış torpaqlar”, “qədim torpaqlar”, “paleotorpaqlar”

Geoloji keçmişin paleocoğrafi, xüsusən iqlim xüsusiyyətlərinin bərpa edilməsində basdırılmış torpaqlar böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çox vaxt kontinental çöküntülərdə üzvü qalıqlar nisbətən az olur və bu zaman qədim torpaqlar həmin dövrün iqlimi, landşaftı və bitki örtüyü haqqında çox önəmli informasiya mənbəyi kimi çıxış edirlər.

Adətən paleotorpaq təbəqələrinin qalınlıqları o qədər də böyük olmur: 0.3-1.0 m, nadir hallarda isə 2-3 m-ə çatır. Basdırılmış torpaqların əmələ gəlməsi irimiqyaslı təbii proseslər, o cümlədən tektonik fəaliyyət, buzlaşma, çay yataqlarının və deltalarının miqrasiyası və s. ilə əlaqədar olaraq, çöküntü əmələgəlmə sürətində baş vermiş kəskin dəyişikliklərlə, daha doğrusu, fasilələrlə bağlıdır. Buzlaşmaya məruz qalmış ərazilərdə yaxşı inkişaf etmiş torpaq təbəqələri, daha çox buzlaşarası dövrdə, nisbətən isti və rütubətli iqlim şəraitində formalaşır. Onlar landşaftla birlikdə təkamül edir və formalaşdığı qədim landşaftın mühüm xüsusiyyətlərini özlərinə hopduraraq sonrakı əsrlərə daşıyırlar. Paleotorpaqda saxlanılmış bu relikt əlamətlərə əsasən geoloqlar həmin dövrdə baş vermiş tektonik hərəkətlər, dənizin transgressiya və reqressiyası, paleocoğraflar o dövrün relyefi, iqlimi, bitki örtüyü və heyvanlar aləmi, eləcə də ümumi ekologiyası, torpaqşünaslar torpağın münbitliyi, arxeoloqlar isə qədim insan fəaliyyəti və yaşam tərzini haqqında təsəvürlər əldə edə bilirlər.

Xarici mühitin dəyişkənliyindən asılı olaraq, şəraitə uyğunlaşmaq xüsusiyyətlərinə malik olan flora və fauna qalıqlarına nisbətən, basdırılmış torpaqların öyrənilməsi bizə qədim iqlim şəraiti və bitki formasiyaları barədə daha böyük ehtimalla mühakimə yürüdə bilmək imkanı verir.

Azərbaycan ərazisində də basdırılmış torpaqlar kifayət qədər geniş yayılmışdır. Onlar Böyük və Kiçik Qafqazın, Talış dağlarının yamaclarında və Kür çökəkliyində ən çox Eopleystosen, Pleystosen və Holosen yaşlı çöküntülər arasında müşahidə edilir. Bu tip torpaqlar Abşeron çöküntülərindən başlayaraq, Alt, Orta, Üst Pleystosen çöküntülərinə qədər geniş yayılmışdır, xüsusilə Qanıx-Əyriçay vadisində Dəymədərə, Çayqovuşan, Mazımqarışan, Müçühəftəran kəsilişlərinin hər birində iki-üç basdırılmış torpaq təbəqəsi olduqca yaxşı saxlanılmışdır.

Basdırılmış torpaq təbəqələrinin çox yaxşı saxlanıldığı ərazilərdən biri də Kiçik Qafqazın Başkənd-Dəstəfur çökəkliyi ərazisidir. Burada həmin torpaqlar

Alt Pleystosen çöküntülərindən başlayaraq, Orta, Üst Pleystosen və Holosen yaşlı allüvial, allüvial-prolüvial və delüvial mənşəli çöküntülərin tərkibində 2-3 təbəqə olmaqla yaxşı saxlanılmışdır.

Əsasən Böyük Qafqaz və Kiçik Qafqazın Pleystosen və Holosen yaşlı çöküntülərində formalaşmış qədim torpaqlar daha geniş tədqiq edilmişdir. Çay dərələri boyunca terraslarda səciyyəvi geoloji kəsilişlərdə onların stratigrafik vəziyyəti aydınlaşdırılmış, qranulometrik və mineraloji tərkibləri öyrənilmiş, palinoloji analizlər vasitəsilə qədim bitkilərə məxsus spor və tozcuq qalıqları tədqiq edilərək, o dövrün paleocoğrafi vəziyyəti bərpa edilmişdir.

Kiçik Qafqazın cənub-şərq yamacındakı Füzuli və Çartaz kəsilişlərinin və oradakı basdırılmış torpaq təbəqələrinin tədqiqinin çox böyük elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, alınmış nəticələr əsasında, həmin yerlərdə aşkar edilmiş qədim insan düşərgələrinin (Azıx, Tağlar) paleolit dövründə mövcud olmuş paleocoğrafi və paleoekoloji şəraitini bərpa etmək mümkün olmuşdur.

Elmi ədəbiyyatda daha çox “basdırılmış torpaqlar”, qismən isə “qədim torpaqlar”, və ya “paleotorpaqlar”, habelə “qazıntı torpaqlar” kimi işlənən bu terminin əslində “gömülmüş torpaqlar” kimi yazılması daha məqsədəuyğun olardı, çünki bu, onların mahiyyətini daha doğru ifadə edir. Yuxarıda deyildiyi kimi, bu torpaqların əmələ gəlməsi təbii proseslərlə əlaqədardır, onları konkret olaraq, kimsə, nəşə basdırmamış, təbiətdə baş verən irimiqyaslı hadisələr nəticəsində yerin altına gömülmüşlər.

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ МИНЕРАЛОГИЯ И МЕТОДЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ФАЛЬСИФИКАЦИИ В ПАМЯТНИКАХ НА ОСВОБОЖДЕННЫХ ЗЕМЛЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА

Роберт Мобили

(Бакинский государственный университет; Глава Албано-удинской христианской общины Азербайджана, Азербайджан)

Açar sözlər: Arxeoloji mineralogiya, Alban abidələri, üsullar, saxtalaşdırılma, kilsə

Keywords: Archaeological Mineralogy, Albanian monuments, methods, falsification, church

Ключевые слова: Археологическая минералогия, Албанские памятники, методы, фальсификация, церковь

Термин «Археологическая минералогия» был введен в научную литературу Р.Митчеллом в 1985 году. Предметом археологической минералогии является изучение горных пород, минералов и минеральных изделий и продуктов из археологических объектов и установление роли минералов в жизни и деятельности древних народов (1, с. 5-6). Следует отметить, что основные работы по археоминералогии посвящены каменной индустрии палеолита, изучаются горные породы, применяющиеся для изготовления каменных орудий, специфика подготовки для обработки и самой обработки каменного материала, источники сырья и т.д. (1, с.15). В этой связи большие перспективы имеют методы археологической минералогии в изучении артефактов Азыхской палеолитической стоянки.

Методы археологической минералогии полезны также в изучении археолого-архитектурных памятников Албании. Надо заметить, что применяется комплексные физико-химические методы, с всесторонним изучением минерального состава строительных материалов и вяжущих растворов различных периодов. Вяжущие и строительные (кладочные) материалы являются индикатором в определении возраста исторических памятников. В этой связи наиболее научный интерес представляет в частности Албанские церкви (Агоглан, Худавенг, Ганзасар, Туг, Чинарлы, Талыш, и др.) на освобожденных землях Карабаха. Древние мастера в основном использовали кладочные материалы как известняки, травертины, песчаники, а также булыжники различного состава из близлежащих речных отложений. Вопрос в том, что на сегодня невозможно повторить минеральный состав и рецептуру материнского раствора при фальсификации Албанского христианского наследия в Армяно-григорианское, как по возрасту, так и по времени. Петроглифы также известны в этих памятниках, где темный слой слегка нарушался

путем работы с молотком, в результате чего на поверхности выступают более яркие и свежие участки материнской породы, что дает полную информацию возраста рисунков (надписи) и ее подделок (фальсификации).

В частности установлено, что освобожденных землях Азербайджана при изготовлении кладочных растворов албанских церквей, монастырских комплексов и часовен использован кладочный раствор известкового состава, которая в результате длительного твердения превращается в карбонат кальция. Строительные растворы подобного известкового состава были использованы мастерами того периода в мощных пластах христианской наследии Албанской апостольской церкви и в других древних памятниках средневековья Азербайджана. Минеральный состав таких кладочных растворов в основном состоит из кальцита, с незначительным количеством глинистых минералов и кварца с использованием полевых шпатов в качестве заполнителя (2, с.44-49).

Кладочные (строительные) растворы, то есть вяжущие материалы изготавливались из известняка или же из травертина, где в начале обжига известняк разлагается на углекислый газ – CO_2 и негашеную известь – CaO . Последняя затем гасится водой с образованием Ca(OH)_2 . При высыхании тестообразная гашенная известь реагирует с атмосферным CO_2 , образуя CaCO_3 строительного раствора. Эта реакция является очень важным для ^{14}C -метода датирования, поскольку в строительный раствор при этом попадает современный ему углерод. В строительном растворе, произведенном таким образом, весь неорганический углерод состоит из атмосферного CO_2 . После затвердевания раствора никакого обмена с углеродом атмосферы не происходит, время строительства такого здания можно определить по степени уменьшения ее в результате распада количества ^{14}C в строительном растворе (погрешность 30-40 лет). Диффузия кальция из вяжущего раствора в кирпич или же в другой строительный материал может наблюдаться в виде своеобразного фронта. Таким образом, представляет подходящий метод определения возраста каменной или кирпичной кладки (в интервале 50 лет - 4 тысячи лет). Для датирования новообразованного CaCO_3 , в строительном растворе можно использовать, хотя до сих пор это не применялось, методы ТЛ (термолюминесценция) и ЭСР (электронный спиновый резонанс). В целом эти методы и полученные значения вполне пригодны для использования и определения возраста, в особенности если исходные материалы для обжига нагревались в древние времена до температуры более 300°C (2, с.59)

Значение этих методов нашло широкое применение у историков, археологов и реставраторов в датировке сакральных памятников. Существенный прогресс в развитии исследовании датировки и анализа кладочных растворов Албанских памятников станет возможным и не позволит делать скороспелых выводов, что резко уменьшит погрешность

результатов. Чтобы понять, настолько широки возможности этих методов в датировке и в исследовании возраста Албанских памятников, приведем пример искажения исторических наследий Карабаха во время оккупации, что внесет ясность в элементах вандализма и арменизации Албанских церквей на освобожденных землях Азербайджана.

Литература

1. Археоминералогия и ранняя история минералогии. // Материалы международного семинара. Сыктывкар, 2005. 194 с.
2. Вагнер Г. А.. Научные методы датирования в геологии, археологии и истории. Перевод с английского М. П. Горадецкого и др. М. Изд-во «Техносфера», 2006. -576с.

V BÖLMƏ AZƏRBAYCANIN DAŞ DÖVRÜ ARXEOLOGİYASININ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

AZIX MAĞARASININ MƏDƏNİ QALIQLARINA YENİ BAXIŞ

Dosent Mənsur Mənsurov

(Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu,
Azərbaycan)

Açar sözlər: Qarabağ, Azix mağarası, Azixantrop (Azix adamı), Araqo mağarası, aşel, paleontologiya, paleoqrafiya

Keywords: Garabagh, Azykh cave, Azykhantrop (Azikh man), Arago cave, Ashel, paleontology, paleogeography

Ключевые слова: Карабах, Азыхская пещера, Азыхантроп (Азыхский человек), Пещера Араго, ашель, палеонтология, палеогеография

Karst boşluğunun əzəmətli dəhlizində 14 metr qalınlığında geoloji qatlar açılmışdır. Bu çərçivədə 10 çöküntü qatı ayırd edilib. Onlardan 8-si mədəni təbəqə kimi ayrılmışdır. Bunlardan I, III, V, VI, VII, VIII, IX, X layları mədəni qalıqlar daşıyır.

Yenidən apardığımız araşdırmalar sübut etdi ki, aşelin başlanğıcı bizim dünyada ən qədim abidəmiz olan Azix mağarasının VIII təbəqəsinin üst horizontu və VII təbəqə artefaktlarının yenidən tədqiq olunması əsnasında aşelin bu təbəqələr çərçivəsində inkişaf etdiyini göstərdi.

I müşahidə: Paleolit arxeoloji ədəbiyyatda nukleus və qəlpə düzəltmə mərhələsi aşelin ilkin əlaməti kimi göstərilir. Nüvə hazırlığı hələ VIII təbəqə artefaktları arasında müşahidə olunur. Bu iki meyar bütövlüklə dünyada ən qədim, təkrarsız mağara mədəniyyəti olan Azix mağarasının VII təbəqəsi ilə tam çulğalaşır. Quruçay mədəniyyəti Erkən aşel pilləsi arasında keçid horizontu kimi səciyyələnir. Bu mədəni horizontunda kvars daşından nüvə (nukleus) və sumağı rəngdə massiv qəlpə aşelə keçidi nişan verir.

Burada aşağıdan VIII təbəqənin üstündə qazmağı xatırladan bənövşəyi rəngli 15-16 sm qalınlığında, sanki sementləşmiş çöküntü zolağı da sözügedən VII təbəqənin mədəni təbəqəsini ayrıca aşelə keçid kimi ayırmağa əsas yaradır. Bunlardan başqa, sistemli işlənmiş çoppinq, xalis retuşla hazırlanmış qaşov, dırnaqvari və digər tip alətlər də təmsil olunmuşlar.

Belə təmiz tərkibli oxşar rəngli çöküntü horizontu Dmanisi paleolit düşərgəsinin ikinci təbəqəsində də açılmışdır. Bu abidənin alt horizontu 1,7 milyon yaş verir. Aziğın VIII, IX və X təbəqələri isə 2,4 milyon (terraslarla müqayisədə) və çöküntü tərkibi, rəngi, eləcə də maqnetostratigrafik mövqeyinə görə Abşeronun axırına uyğun gəlir. VII təbəqə isə 1 milyon 250 min il

çərçivəyə uyğundur.

İkinci müşahidə: Azığın V təbəqəsinin aşağı 6 horizontunun dibindən üzə çıxan paleoantropoloji tapıntı barəsində verilir. Nadir tapıntıni tədqiq edən dünya şöhrətli paleontoloq, akademik Dəmir Hacıyev Azıx adamının çənə sümüyünün paleoantrop dəstəsinə məxsus olduğunu müəyyənləşdirmiş və ona Azıxantrop adını vermişdir. Bu nadir tapıntı Fransanın Araqo mağara-paleolit düşərgəsindən tapılan insan qalığı ilə müqayisə olunub. Mütləq yaşı 450 min il qədimə aid edilir.

Üçüncü müşahidə: Azıxantroplara aid üçüncü tapıntı qədim ocaq yerlərinin mağara dəhlizinin axırındakı ilk qəbul zalı, istirahət yeri və daim ocaq yandığı, daş hörgü, ayı kəllələrinin düzöldüyü və ovladıqları nəhəng heyvanların dərisinin yerə sərilidyi meydan, cavan ayı kəlləsinin əmgək sümüyü üzərində xəttlər çəkilməmiş əşyanın hişz olunduğu yer olmuşdur.

Kəllə sümüyü üzərində sağ tərəfdə çapma, kəsmə üsulu ilə alınmış 7 şaquli və onlardan sola yuxarıda şimal-qərb istiqamətində dişli alətlə kəsilib çəkilməmiş uzun xətt aşkar edilmişdir.

Professor Məmmədəli Hüseynov həmin ayı kəllə sümüyünün üzərində çapılan bu xəttlərin ilk paleoantropların təbiət qüvvələrinə inamla əlaqədar cızıldığını söyləmişdir.

Bizim fikrimizcə Qarabağda Azıx abidəsində aşkar edilən bu ayı kəlləsi üzərində həkk edilən səkkiz xətt ildırım çaxma səhnəsini əks etdirir.

Dördüncü müşahidə: Sankt-Peterburq, Moskva, Novosibirsk, Düşənbə və digər paleolit mərkəzlərinin Azıx mağarası VII-X təbəqə artefaktlarına şübhə ilə yanaşmaları, şəxsi münasibətlər və digər diqdələr zəminində yarandığı nəhayət puça çıxdı.

2018-ci il 1-5 oktyabrda Azıxantrop çənəsinə həsr olunmuş Beynəlxalq Konfrans zamanı AMEA rəhbərliyi və paleolit şöbəsi mütəxəssisləri Azad Zeynalov və Mənsur Mənsurovun təkidilə Azığın alt laylarının (VII-X təbəqələrinin) daş məmulatı kolleksiyaları bütövlüylə müzakirə edilərək, artefaktların özünəməxsus, təkrarsız abidə olduğu yekdilliklə təsdiq olunmuşdur.

PALEOLİT DÖVRÜNÜN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ AZIX MAĞARASININ YERİ

t.f.d.Firuzə Muradova

(AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, Azərbaycan)

Açar sözlər: Azix mağarası, daş dövrü, Quruçay mədəniyyəti, Aşel dövrü, Mustye mədəniyyəti

Keywords: Azykh cave, stone age, Guruchay culture, Acheulean culture, Mousterian culture

Ключевые слова: Азыхская пещера, каменный век, Куручайская культура, Ашельская культура, Мустьерская культура

Bu zamana kimi aprarılmış tədqiqatlar göstərir ki, elə bir, mağara düşərgəsi yoxdur ki, orada mədəni təbəqələr Azix mağarasında olduğu kimi zəngin, yaşayış isə uzunmüddətli olsun. Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, ibtidai insanlar Azix mağarasında 2-2.5 milyon il məskən salıb, uzun müddət yaşamışdır. Təbii şəraitin dəyişməsi ilə bağlı olaraq düşərgə sakinləri 140 min il bundan əvvəl mağaranı tərk etmişdirlər.

Azix mağarasında 10 arxeoloji təbəqə qeydə alınıb öyrənilmişdir. Mağaranın III, V-X təbəqələrindən 6 mindən çox daş məmulatı və 500 mindən çox ovlanmış heyvan sümükləri tapılmışdır. Quruçay vadisində mövcud olmuş kvars, kvarsit, bazalt, çaxmaq, felzit, yaşma və s daş növlərindən əmək alətlərinin hazırlanmasında istifadə olunurdu.

Azix mağarasının alt təbəqələrindən 200 alət aşkar olunmuşdur. Daş məmulatları arasında kobud çapacaqlar, kubvari alətlər, kobud qaşovlar, vurma səthi yaxşı saxlanılmış qəlpələr və smüəyyən edilmişdir. Təbəqələrin yerləşmə səviyyəsindən aslı olmayaraq VII-X təbəqələrin daş məmulatları arxeoloji cəhətdən eyni texniki üsulla hazırlanmışdır. Bu xüsusiyyətlər özünü əmək alətlərinin ümumi görünüşündə, rənglə örtülməsindən asılı olaraq saxlanma dərəcəsinə, texniki və tipoloji əlamətlərində göstərir. Azix mağarasının alt təbəqələrindən əldə olunmuş daş alətləri əsasən kənarlardan mərkəzə doğru vurub qoparma üsulu ilə kobud formada hazırlanmışdır.

Azix mağarasının VIII təbəqəsi daş məmulatları arasında 4-5 kq ağırlığında olan nəhəng çopper alətlər daha çox diqqəti cəlb edir. Analoji alətlər daha sonra Qaraca paleolit düşərgəsində və Mərkəzi Dağıstanda da aşkar olunmuşdur.

VII-X təbəqələrdə aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində tapılmış alətlərin hazırlanma üsulu və tiplərinə görə, özünəməxsusluqlarına görə “Quruçay mədəniyyəti” adlandırılmışdır. “Quruçay mədəniyyəti”-nin bir neçə inkişaf mərhələsi olduğu müəyyən olunmuşdur. İlk mərhələdə əmək alətlərinin çox kobud və bəsit hazırlandığı halda, sonrakı mərhələdə onların hazırlanma üsulu təkmilləşdirilmiş müxtəlif alətləri yaradılmağa başlanmışdır.

Azıx mağarasının ilk sakinləri (X təbəqə) artıq alət hazırlanma üsullarına malik idilər, bu isə, onların mağarada məskunlaşmazdan bir neçə yüz min il əvvəl Quruçay vadisində yaşadıklarını göstərir.

Azıx düşərgəsində Quruçay mədəniyyəti uzunmüddətli inkişafdan sonra qədim aşel mədəniyyəti ilə əvəz olunmuşdur. Əmək alətlərinin inkişafı və təkmilləşməsi, ibtidai insanların fiziki quruluşunun təkamülü ilə əlaqələndirilməlidir. Azərbaycan ərazisində aşel dövrünə aid nümunələri Azıx mağarasının V-VI təbəqələrində, Qaraca düşərgəsində, Acıdərə, Şişquzey açıq paleolit düşərgələrində əldə olunmuşdur.

1968-ci ildə Azıx mağarasının orta aşel təbəqəsindən artefaktlar ilə bərabər qədim insanın çənə sümüyü də aşkar olunmuşdur. “Azıxantrop”, yəni “Azıx adamı” adlandırılan çənə üzərində D.Hacıyevin apardığı tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, çənə sümüyü 18-22 yaşlarında qadına məxsus olub, 350-400 min il əvvəl yaşamışdır. Tapıntı daha sonra antropoloq R.Qasımova tərəfindən tədqiq olunmuşdur.

Azıx mağarasının qədim və orta aşel təbəqələrində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı ocaq yerlərinin aşkar olunması Azıx sakinlərinin bu dövrlərdə odla tanış olub, ondan istifadə etdiklərini göstərmişdir.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, son Aşel dövründə insanların həyatlarında mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dövrdən başlayaraq insanlar yeni tipli əmək alətləri hazırlamağa başlamışdılar. Nəticədə yeni arxeoloji dövr, Mustye başlayır. Azıx mağarasında Mustye mədəniyyətinə aid 3 mindən artıq daş məmulatı və 300 minə yaxın heyvan sümüyü tapılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu təbəqədə 2 ədəd də əl çapacağı tapılmışdır. Mustye dövrünə aid əl çapacaqları üçün səciyyəvi deyildir. Ona görə də nadir hesab oluna bilər.

Beləliklə, Azıx mağarası üç insan növünün yaşadığı, regionun paleolit dövrünün öyrənməsinə töhvə vermiş, homo növünü əsas məskunlaşdığı və təkamül etdiyi ərazilərdən biridir.

ПРОБЛЕМЫ ПАЛЕОЛИТА АЗЕРБАЙДЖАНА

Доцент Зейналов Азад Асад оглы

(Институт археологии, этнографии и антропологии НАНА)

Бабаи Паривас Гулам гызы

(Институт археологии, этнографии и антропологии НАНА)

Açar sözlər: Məmmədəli Hüseynov, Azıx, Tağlar, Zar, Qayaarası, Üst paleolit

Keywords: Mammadali Huseynov, Azykh, Taglar, Zar, Gayaarasy, Upper Paleolithic

Ключевые слова: Мамедали Гусейнов, Азых, Таглар, Зар, Гаяарасы, верхний палеолит

Предпринятая С.Н.Поляковым в конце XIX века неудачная попытка обнаружить следы древнекаменного века в Азербайджане никак не стимулировала ни поиски этих памятников, ни развитие палеолитоведения в Азербайджане.

Несмотря на то, что в первой половине XX века делались робкие попытки интерпретировать отдельные памятники, а, скорее, артефакты, палеолитическими, целенаправленное же исследование по поискам памятников древнекаменного века было предпринято только спустя более 70 лет после исследований С.Н.Полякова, уже в советском Азербайджане.

В конце 1953 года были организованы первые специальные исследования по поискам каменного века под руководством Сергея Николаевича Замятнина и Мамедали Гусейнова. Разведочные работы были начаты на северо-востоке Азербайджана, на территории Шемахинского и Гобустанского (ранее Маразинский) районов. После нескольких неудачных попыток район поисков был ограничен наиболее благоприятными, с точки зрения концентрации большого количества всевозможных пещер, гротов и скальных навесов, окрестностями села Дашсалахлы Газахского района уже на западе страны. Шурфовка отложений в одном из гротов увенчалась успехом: в километре к югу от села Дашсалахлы, у подножия горы Авейдаг, была открыта первая в Азербайджане палеолитическая стоянка в гроте Дамджылы.

С тех пор, за последние почти 70 лет со времени открытия первой палеолитической стоянки в гроте Дамджылы, в Азербайджане открыто и исследовано более 40 памятников пещерного и открытого типов.

Среди этих памятников на первый план выдвигаются пещерные памятники с хорошо сохранившимися стратифицированными отложениями. Это палеолитические пещерные стоянки Дашсалахлы, Азых, Таглар и Газма, в которых были проведены комплексные исследования, нашедшие отражение в многочисленных публикациях.

Это было связано в первую очередь с тем, что в большинстве своем

при поисках памятников древнекаменного века предпочтение отдавалось естественным убежищам – пещерам. Хотя в начале 1960-х годов на западе Азербайджана было открыто и исследовано более 20 местонахождений открытого типа, не все эти открытия были подтверждены повторными исследованиями уже в XXI веке. Некоторые из них оказались пунктами находок единичных артефактов.

В настоящее время лакуной в палеолитоведении Азербайджана остаются памятники позднего палеолита. Незначительный слой, интерпретированный как верхнепалеолитический, в гроте Дамджылы был сильно перемешан, что не позволило выявить их четкую стратиграфию. Не подтвердили наличие позднего палеолита и возобновившиеся исследования совместной азербайджано-японской экспедиции.

На наш взгляд, интерпретация каменных артефактов со стоянки Гаяарасы в Гобустане как верхнепалеолитический также мало убедительна. Отсутствие стратиграфии, скудность коллекции и ее маловыразительность требует дополнительных аргументов, в том числе и для датировки находок возрастом 18-16 тыс. лет.

Совсем малоубедительным выглядит и интерпретация 2 слоя мустьерской стоянки Таглар как верхнепалеолитического, где из 974 орудий (всего во втором слое артефактов 1717) 173 определены как верхнепалеолитические, но со всеми морфологическими, т.е. типологическими признаками, характерными для среднего палеолита. Тогда как в первоначальном исследовании этого памятника к верхнему палеолиту были отнесены только 12 предметов (8 скребков, 1 резец, 3 проколки), но только 4 из них были обнаружены во II слое, остальные в III и IV слоях.

Почти такая же картина наблюдается в пещере Газма, где доля верхнепалеолитической группы состоящая из 12 предметов (скребки и проколки) растворена во всех трех культурных слоях среди типично мустьерских орудий.

Некоторые памятники, к примеру грот Зар, открытая Мансуровым в 1987 году в Кяльбаджаре, интерпретируется как переход от среднего палеолита к верхнему.

На наш взгляд, скудость и невыразительность артефактов, интерпретируемых как верхнепалеолитические, а также обнаружение их в стратифицированных среднепалеолитических слоях с типично мустьерской индустрией свидетельствует скорее о возможном сосуществовании двух палеолитических культур, среднего и верхнего палеолита во времени и пространстве, что, безусловно, также требует серьезной аргументации.

Вместе с тем на территории Азербайджана остаются очень перспективные области, где велика вероятность обнаружения как раннепалеолитических местонахождений возрастом до 2 и более млн лет, в частности, высокогорное плато Большого Кавказа, так и

позднепалеолитических, все еще остающихся лакуной в палеолитоведении Азербайджана.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ КАВКАЗА КАК ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК В ИЗУЧЕНИИ ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Профессор Ирада Гусейнова

(Бакинский Государственный Университет, Азербайджан)

Açar sözlər: Qafqaz, arxeologiya, daş dövrü

Keywords: Caucasus, archeology, stone age

Ключевые слова: Кавказ, археология, каменный век

Кавказ относится к числу ареалов расселения первобытного человека. Относящиеся к эпохе каменного века богатейшие археологические материалы Кавказа служат ценным источником для рассмотрения вопросов происхождения и миграции рода Номо.

В 1939 году в результате палеонтологических раскопок, организованных Азербайджанским государственным университетом и Государственным музеем Грузинской ССР в Удабно (между Джейранчельской и Эльдаровской равниной), недалеко от святилыща Кешикчи-даг – Гареджи, были найдены два зуба ископаемого антропоида. Найденную здесь же ископаемую человекообразную обезьяну, возраст которой 9-8,7 млн. лет, ученые назвали гареджинским удабнопитеком.

Одним из достовернейших исторических свидетельств существования первых стоянок человека на Кавказе служит Азыхская пещера (Азербайджан, южный Карабах), археологический памятник палеолита на берегу р. Гуручай. Здесь были впервые зафиксированы факты, подтверждающие расселение представителей рода Номо на территории Кавказа. Исследования показывают, что в Азыхской пещере жили 3 разных вида Номо. Фрагмент челюсти, обнаруженный в слое V, принадлежал «азыхантропу», жившему в ашельском периоде. На момент открытия считался IV в мире по древности видом человека.

В Дманиси, были обнаружены 5 коробок черепов возрастом 1,85 миллиона лет в ходе исследований, проводившихся в 1991-2005 годах. Данная находка считается древнейшей из тех, что сделаны за пределами Африки.

Древние поселения человека обнаружены археологами и в других местах Азербайджана. Миграция неандертальцев на территорию Азербайджана относится к периоду 150–80 тыс. лет тому назад. В частности, следы древнейшего человека были найдены в пещерах

Таглар, Дамджилы и Даш Салахлы на территории нынешнего Газахского района.

Материалы археологических раскопок свидетельствуют о том, что вся территория Кавказа была обитаема человеком уже со времен палеолита. Анализ исторических процессов на Кавказе в каменном веке показывает, что при наличии тенденций, общих для всех носителей автохтонности, каждое из впоследствии сложившихся племенных образований имеет свои особенности, формирующиеся в зависимости от места обитания - природных условий, наличия источников существования и многих других значимых факторов.

Общеизвестно, что Кавказ принадлежит к числу самых полиэтничных регионов мира. На основе новых данных в области археологии, этнографии, антропологии, эпиграфики и других дисциплин исследуются доселе неясные аспекты прошлого всех без исключения народов региона.

ПАМЯТНИК ДАМДЖЫЛЫ – ДВА ЭТАПА ИССЛЕДОВАНИЯ: СРАВНЕНИЕ РЕЗУЛЬТАТОВ

Ульвия Сафарова

(Институт Археологии, Этнографии и Антропологии НАНА, Азербайджан)

Acar sözlər: Damcılı mağarası, mustye dövrü, mezolit, neolit, daş alətlər, fauna qalıqları

Keywords: Damjili cave, Mousterian era, Mezolithic, Neolithic, stone tools, faunal remains

Ключевые слова: грот Дамджылы, эпоха мустье, мезолит, неолит, каменные орудия, фаунистические остатки

Грот Дамджылы, расположенный в Газахском районе, является первым памятником палеолита, обнаруженным на территории Азербайджана. Грот, образованный в зоне контакта кремнистых известняков с подстилающими конгломератами имеет форму полукруга. Высота его 4 метра, общая площадь 17х27 м. Историю изучения памятника условно можно разделить на два этапа: советский и современный.

Палеолитическая стоянка в гроте Дамджылы была открыта в 1953 году, а начиная с 1956 г. там проводились археологические исследования под руководством М.Гусейнова. Первый этап исследования охватил участок в 20 квадратов (1х1 м), расположенный в районе активной капельной зоны в западной части грота. Маломощный культурный слой, литологически представленный желтоватым суглинком вперемешку с черной перегнойной землей, был обнаружен на глубине 30 см от дневной поверхности. К сожалению, обнаруженные во всех квадратах культурные слои были естественным образом смещены, что мешало проследить их стратиграфическое построение. Многочисленные артефакты, в том числе каменные орудия, фрагменты костей различных животных, остатки очагов были обнаружены в переотложенном состоянии. Все это значительно снижало научное значение памятника для изучения древнейшей истории Азербайджана.

Для определения возраста находок использовались технические характеристики каменных изделий, а также фаунистические остатки, анализ которых был осуществлен палеобиологами Н.Алекперовой, С.Д.Алиевым и грузинским ученым А.Г.Векуа. Несмотря на, большую степень фрагментированности костных остатков животных, обнаруженных в культурных слоях, удалось определить отдельные таксономы, экологически связанные с различными ландшафтами: ископаемая лошадь, ископаемый осёл, благородный олень, бык, кабан, джейран, безоаровый козел, дагестанский тур, сайга, черепаха, а также фрагменты

костей рыб и раковины наземных моллюсков. Отмечалось также, что наряду с типичными верхнеплейстоценовыми видами, встречались элементы голоценовой фауны, что также связывалось с перемешанностью разновозрастных культурных слоев.

По мнению советских ученых, пещера Дамджылы являлась стоянкой позднего палеолита, мезолита и неолита. Хотя присутствовали два десятка выявленных изделий (в основном, скребла и остроконечности) типологически относящиеся к эпохе среднего палеолита. В то же время сколов леваллуа и пластинчатых отщепов обнаружено не было. Среди микролитических изделий геометрических микролитов нет.

Второй этап исследований в гроте Дамджылы (2016-2019, 2022 гг.) связан с изучением проблемы становления производящего хозяйства в регионе и поиском истоков неолитической шомутепинской культуры, соединившей в себе ближневосточные и местные черты. Новые шурфы, заложенные восточнее прежней зоны исследований, выявили стратифицированные культурные слои последовательных исторических эпох, подтвержденные серией радиоуглеродных датировок. Было обнаружено около 4200 артефактов (1809 – обсидиановые изделия, 1029 – кремневые, 423 – базальтовые породы, 118 – макроорудия).

Впервые в регионе выявлены культурные слои, хронологически относящиеся к финальному мезолиту, что являлось одной из главных целей исследования. Мезолитический каменный инвентарь, прежде всего, представлен находками микролитов, в том числе различных геометрических микролитов, изготовленных из кремня и обсидиана. Также представлены «орудия типа Дамджылы» из кремня и обсидиана, имеющие общие черты с орудиями типа Чайёню и Кмло.

Остеологический материал, найденный в культурных слоях рассматриваемых эпох, позволяет судить не только о фауне региона, но и о пищевых стратегиях его древних обитателей. В таксономическом отношении можно выделить остатки овцы, козы, крупного рогатого скота, свиньи, благородного оленя, джейрана, бурого медведя, европейского барсука, рыжей лисицы, зайца, дикой кошки, черепахи, птиц и пресноводных рыб. Самым значимым наблюдением является присутствие костей домашних животных лишь в неолитических слоях. Кроме того, если в мезолите целью охоты являлась дичь, как источник мяса, то в неолите – кожа/мех.

Интерес представляют находки отщепов леваллуа, хронологически относящиеся к эпохе мустье.

Различия, выявленные в научных результатах двух этапов археологических исследований в гроте Дамджылы безусловно заслуживают дальнейшего детального изучения. На данном этапе, можно предположить, что между двумя исследованными участками существует хронологическая или функциональная разница. Все это, еще более подчеркивает значимость памятника в деле изучения поведенческих

стратегий древнейших обитателей Южного Кавказа.

AĞSTAFADA NEOLİT DÖVRÜ ABİDƏLƏRİ

professor Nəcəf Müseyibli

(AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, Azərbaycan)

Açar sözlər: Neolit dövrü, Şomutəpə mədəniyyəti, erkən əkinçilik, daş alətlər.

Keywords: Neolithic period, Shomutepe culture, early agriculture, stone tools.

Ключевые слова: Неолитический период, Шомутепинская культура, раннее земледелие, каменные орудия.

Əlverişli təbii-coğrafi şəraitinə görə Kür çayının orta axarı hövzəsi Cənubi Qafqazda erkən əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatının meydana çıxıb inkişaf etdiyi ərazilərdən biridir. Buna görə də e.ə. VII minilliyin sonları - VI minillikdə Gəncə-Qazax və Borçalı düzənliyində əkinçilik təsərrüfatına əsaslanan Neolit mədəniyyəti yayılmışdır. Bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa tədqiq edilən bütün abidələr yaşayış yerləridir. Neolit dövrü abidələrinin ən sıx yerləşdiyi ərazi Ağstafa rayonudur. O qədər də böyük olmayan bu rayon ərazisində bu günədək 10-dan artıq Neolit dövrü yaşayış yeri qeydə alınmışdır. Onların əksəriyyəti son on beş ildə aşkar edilmişdir.

Orta Kür hövzəsində erkən əkinçilik dövrü Neolit mədəniyyətinə aid yerüstü tapıntılar əsasında ilk tədqiq edilən abidə Ağstafa rayonunun Aşağı Göyçəli kəndindəki Töyrətəpə yaşayış məskəni olmuşdur. 1955-ci ildə Saleh Qaziyev, Teymur Bünyadov və Məmmədəli Hüseynov Töyrətəpədə ilk dəfə olaraq qısa müddətli tədqiqat aparmışlar. 1958-ci ildə İdeal Nərimanov və Cəfəqulu Rüstəmov Töyrətəpədə daha ətraflı yerüstü tədqiqat aparmış və arxeoloji materiallar toplamışlar. Həmin materiallar əsasında abidənin üst qatının Son Tunc dövrünə, əsas alt qatının isə Neolit dövrünə aid olduğu müəyyən edilmişdir. O 1961-ci ildə yaşayış yerində kəşfiyyat qazıntısı aparmış və abidənin stratifikasiyasını müəyyən etmişdir.

İlk dəfə ən geniş arxeoloji qazıntılar aparılan Neolit abidəsi Ağstafa rayon mərkəzində aşkar edilmiş Şomutəpə olmuşdur. İ.Nərimanovun rəhbərliyi ilə bu yaşayış yerində 1961-1964-cü illərdə qazıntılar aparılmışdır. 1966-cı ildə Praqada keçirilən beynəlxalq elmi konfransda çıxış edən İ.Nərimanov öz məruzəsini bu abidənin tədqiqatlarının nəticələrinə həsr etmiş və ilk dəfə olaraq bölgədə aşkar edilmiş erkən əkinçilik dövrü mədəniyyətini həmin abidənin adı ilə “Şomutəpə mədəniyyəti” kimi müəyyən etmişdir. Bundan sonra Borçalı bölgəsində eyni tipli Şulaveri, Arıxlı (Aruxlo), Xramis-qora və s. yaşayış yerləri aşkar edilmişdir.

1971-1972-ci illərdə İ.Nərimanovun rəhbərliyi ilə Ağstafa rayonu ərazisindəki Neolit dövrünə aid digər bir yaşayış yerində – Qarğalartəpəsində arxeoloji qazıntılar aparılmışdır.

2005-ci ildən başlayaraq müəllifin rəhbərliyi ilə rayon ərazisində Neolit dövrünə aid əvvəllər elmə məlum olmayan abidələr aşkar edilmişdir. Bunlar I

və II Həsənsu, I və II Ağdaş qolu, Acıdərə yaşayış yerləridir. 2009-cu ildən başlayaraq bu abidələrdə və əvvəllər məlum olan Molla Nağı və Çağrıtəpə yaşayış yerlərində arxeoloji qazıntılar aparılmışdır.

Bütün bu abidələr Şomutəpə arxeoloji mədəniyyətinə aiddir. Bu mədəniyyətin abidələri Ağstafa, Qazax, Tovuz rayonları ərazisində və Borçalı bölgəsində aşkar edilmişdir.

Son illər Ağstafa rayonunda daha geniş arxeoloji qazıntılar I Həsənsu və Çağrıtəpə yaşayış yerləridir. Çağrıtəpədə arxeoloji qazıntılar davam etməkdədir. Bütün bu abidələrdə aparılan qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş tikili qalıqları dairəvi-oval planlı olub saman qatışıq çiy kərpiclərlə inşa edilmişdir. Evlər biri-birinə sıx yerləşmişdir. Yalnız I Həsənsuda ən qədim dövrə aid alt qatlarda düzbucaqlı tikililərin az bir hissəsi aşkar edilmişdir.

Əmək alətləri çay daşlarından hazırlanmış dən daşları, sürtgəclər, döyüm alətləri, obsidiandan və çaxmaq daşından hazırlanmış kəsicilər, sümükdən hazırlanmış bizlər və s. alətlərdir.

Əvvəlki araşdırmaların nəticəsi olaraq elmdə belə bir fikir var idi ki, bölgədə erkən əkinçiliyə aid Neolit dövrünün ən qədim və istehsal təsərrüfatına keçid mərhələsi məlum deyildir. Lakin adları qeyd edilən abidələrdə aparılan son qazıntılar zamanı aşkar edilmiş tapıntılar, başlıca olaraq arxaik səciyyəli daş məmulatı Azərbaycanın bu bölgəsində Neolit mədəniyyətinin Ön Asiya təsirləri ilə yanaşı həm də yerli köklərə bağlı olduğunu əsaslandırır.

QARABAĞIN LEYLATƏPƏ FENOMENİ

Dosent Xəqani Alməmmədov

(AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, Azərbaycan)

Mark İserlis

(Almaniya Arxeologiya İnstitutu, Avrasiya Departamenti, Almaniya)

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, Leylatəpə mədəniyyəti, Qarabağ düzənliyi, Canavartəpə, Fərmanəpə

Keywords: South Caucasia, Leylatepe culture, Karabakh Lowland, Janavartepe, Farmantepe

Ключевые слова: Южный Кавказ, Лейлатепинская культура, Гарабахская низменности, Джанавартепе, Фармантепе

Problemin öyrənilmə tarixi. 1984-1990-cı illərdə Ağdam rayonu Eyvazlı kəndi ərazisində yerləşən Leylatəpə qədim yaşayış məskəninə arxeoloji tədqiqatlar aparan mərhum arxeoloqumuz t.e.d., prof., İdeal Həmid oğlu Nərimanov abidənin həm Azərbaycan, həm də Cənubi Qafqazda mövcud olan həmin dövrdə eneolit dövrü abidələri kimi xarakterizə olunan yaşayış məskənlərindən mədəni-xronoloji və istehsal ənənələri baxımından fərqləndiyini müəyyənləşdirərək Leylatəpə sakinlərinin İkiçayarasından gəlmiş Ubeyd tayfaları olduğu fikrini irəli sürmüş və Cənubi Qafqaz arxeologiyasında yeni bir mədəniyyət-Leylatəpə mədəniyyətini kəşf etmişdi (3, s.24-32; 4). İdeal Nərimanov tərəfindən aşkar edilmiş Leylatəpə yaşayış məskəninə arxeoloji tədqiqatları Qafqazda yeni bir arxeoloji mədəniyyətin müəyyənləşdirilməsinə səbəb olmaqla yanaşı e.ə. IV minillikdə Qafqaz və İkiçayarası arasında baş vermiş etnik-mədəni, iqtisadi münasibətlərin öyrənilməsində yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoydu.

Hal-hazırda Qafqaz arxeologiyasında, xüsusilə də Azərbaycanda, Leylatəpə fenomeninin öyrənilməsi məsələsi kəskin şəkildə gündəmdədir. Aparılmış arxeoloji kəşfiyyat işləri nəticəsində Qarabağ ərazisində olan Leylatəpə mədəniyyətinə aid olan abidələrin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artaraq 50-ni keçmişdir. Yeni aşkar olunmuş abidələrlə onun Azərbaycanda yayılma arealı nəzərə çarpacaq dərəcədə genişlənmiş, onların xronoloji differensiyasına imkan yaratmışdır. Bu bizə Mesopotamiya miqrantlarının Qafqaz ərazisində ilkin olaraq, öz təbii xüsusiyyətlərilə onların ulu vətənlərini xatırladan Qarabağ düzənliyində məskunlaşdıqları fikrimizin möhkəmləndirmək imkanı verir. Qarabağ onların məskunlaşmasının əsas arealı olmaqla yanaşı, Qafqazda onlara məxsus mədəniyyətlərinin formalaşdığı ilkin mərkəz funksiyasını daşımışdır (1, s.429; 2, s.7).

2022-ci ildən AMEA AEAİ və AAİ arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən, “Qarabağ düzənliyinin arxeoloji tədqiqi” layihəsi (LKREP) çərçivəsində

“Qarabağın Leylatəpə fenomeni” problemi üzrə tədqiqatlara başlanılmışdır. İlk olaraq əsas tədqiqat obyektləri olaraq Leylatəpə, Canavartəpə, 2 saylı Sarıcalı və Fərmantəpə qədim yaşayış məskənləri seçilmişdi.

Problemin ifadəsi. Leylatəpə fenomeni ilə bağlı əksər mülahizələr coğrafi cəhətdən uzaq mədəniyyətlərlə sıx təmas və miqrasiya kimi xarici təsirlərlə əlaqələndirilərək izah edildiyindən nəticədə fenomenin fərqli keyfiyyətlərini dərk edilməsi çətinləşir. Ənənəvi şərhərdən qaçmağa və dərin müzakirəyə başlamağa imkan verməyən bir-birləri ilə qarşılıqlı əlaqəli üç əsas problem aşağıdakılardır:

1. Bu günə qədər məhdud sayda Leylatəpə tipli yaşayış məskənləri qazılaraq nəşr edilmişdir (əsas abidələr Leylatəpə, Böyük Kəsik, Alxantəpə və Berikdeebi).

2. Leylatəpə mədəniyyətinin xronologiyası çox sxematikdir. Radiokarbon tarixlənməsindən çox məhdud sayda istifadə qeyri-dəqiq və aydın olmayan xronoloji çərçivənin formalaşması ilə nəticələnmişdi.

3. Leylatəpə məskənlərində ən çox rast gəlinən dulusçuluq nümunələri əsasən tipoloji cəhətdən təhlil edilmiş və bu təhlillər maddi mədəniyyətin digər aspektləri ilə birləşdirilməmişdir.

Məqsədlər. Bu formalaşmış görünüşü nəzərə alaraq, təklif olunan tədqiqatın aşağıdakı məqsədləri var:

1. Seçilmiş Leylatəpə yaşayış məskənləri haqqında əsas məlumatları təmin etmək.

2. Stratigrafiya və dulusçuluqda ardıcılığı təsvir etmək üçün dəqiq müəyyən edilmiş radiokarbon tarixləri, Bayes modelləşdirməsi və saxsı seriyasının birgə tətbiqi.

3. Arxeoloji qazıntıların kontekstual məlumatları ilə birlikdə müxtəlif xronoloji fazalara aid saxsı qruplarının tipoloji və texnoloji cəhətdən xarakterizə etmək.

4. Dulusçuluq nümunələrinin analizləri vasitəsilə ayrı-ayrı Leylatəpə yaşayış məskənləri sakinlərinin mədəni seçimlərini müəyyənləşdirərək, Leylatəpə maddi mədəniyyəti, onun sosial və iqtisadi konteksti haqqında müzakirələri təşviq etmək. Aparılacaq baza tədqiqatlar müzakirələri yeni istiqamətlərə yönəltmək və əvvəllər sistemik olaraq qaranlıq qalan aspektləri işıqlandırmaq potensialına malikdir.

Qarabağ düzənliyi bir neçə səbəbə görə təklif olunan tədqiqat üçün ən uyğun laboratoriyadır:

1. Abidələr Leylatəpə fenomeninin mərkəzi hissəsində yerləşir və lazımi məskunlaşma kontekstlərini təmin edə bilər.

2. Yaşayış məskənlərinin mühafizə olunur.

3. Müvafiq abidələr arxeoloji qazıntılar üçün əlçatandır.

4. Ətraf ərazilərdə arxeoloji axtarışlar, kəmiyyət qiymətləndirilməsi və daimi olaraq kalibrlənmiş refleksiv metodologiyanın tətbiqi ilə sosial və antropoloji sualları həll edəcək belə bir tədqiqat layihəsi həlledici fərq yaratmaq potensialına malikdir.

Təklif olunan tədqiqatın innovasiyası və gözlənilən əhəmiyyəti. Tədqiqat Leylatəpə yaşayış məskənlərinin maddi mədəniyyətinin ətraflı təsvirini verəcəkdir. Layihənin əhəmiyyəti coğrafi və ekoloji kontekstdə yaşayış məskənlərinin öyrənilməsilə bağlı təmin etdiyi unikal perspektivdədir.

Layihə nəticəsində biz qazıntıların nəticələrini, o cümlədən mütəxəssislərin inteqrasiya olunmuş tədqiqatlarını dərc edə biləcəyik. Leylatəpə təsərrüfat komplekslərinin tədqiqatları heç vaxt aparılmamış və Leylatəpə maddi mədəniyyətinin antropoloji baxımdan nəyi təmsil etdiyi aydın deyil. Təklif olunan tədqiqat geniş baxış bucağına əsaslanaraq maddi mədəniyyətin ətraflı təhlilini əhatə edən inteqrativ yanaşmadan istifadə etməklə bu problemi həll etmək məqsədi daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Alməmmədov X.İ. Qarabağın arxeoloji abidələri toplusu. I kitab, Bakı, "Çar-Art" Nəşriyyat Evi, 2016, 448 s.
2. Алмамедов Х.И., Тагиева Е.Н. Взаимосвязь динамики природных условий и заселения Карабахской равнины Азербайджана в IV тысячелетии до н.э. Российская археология, 2021, № 4, с. 7–20
3. Нариманов И.Г., Азимов М.С., Алиев Н.Г. Отчет I отряда Мильско-Карабахской археологической экспедиции за 1984 г // Т.İ.Axundovun şəxsi arxivindən (əlyazma), 32 səh.
4. Нариманов И.Г. Обейдские племена Месопотамии в Азербайджане / Всесоюзная археологическая конференция (тезиси докладов). Баку: Элм, 1985, с. 271-272.

VI BÖLMƏ

İŞĞALDAN AZAD EDİLƏN ƏRAZİLƏRİN TARİXİ MADDİ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ VƏ ONLARIN BƏRPASI MƏSƏLƏSİ

ASIX MAĞARASININ İŞĞALDAN AZAD OLUNMASININ HÜQUQİ- SİYASİ VƏ TARİXİ ƏHƏMİYYƏTİ

Dosent Kəmalə Nəcəfova
(Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan)

Açar sözlər: paleolit məktəbi, Azərbaycan, Azıx mağarası, Məmmədəli Hüseynov, Ermənistanın təcavüzü, milli-mədəni irsin bilərəkdən məhv edilməsi
Ключевые слова: палеолитическая школа, Азербайджан, Азыхская пещера, агрессия Армении, преднамеренного разрушения культурного наследия

Azərbaycan Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə şanlı ordumuzun torpaqlarımızı işğaldan azad etməsi ilə ölkəmizin, xalqımızın həyatında yeni tarixi mərhələ başlandı. Öz gücü ilə Qarabağı işğaldan azad edən Azərbaycan dövləti bu qələbə ilə beynəlxalq aləmdə nüfuzunu artıraraq dünya siyasətində mövqeyini daha da möhkəmlətdi.

Azərbaycan tarixinin ən şanlı səhifəsi olan 44 günlük Vətən müharibəsinin gedişində xalqımızın aldığı xoş xəbərlərdən biri də Ali Baş Komandan İlham Əliyevin 2 noyabr 2020-ci il tarixində Xocavənd rayonunun Azıx kəndinin işğaldan azad olduğunu elan etməsilə gəldi. Azərbaycan tarix elmi üçün xüsusi əhəmiyyətli bu xəbər Azıx kəndinin işğaldan azad olunması ilə yanaşı, həm də həmin yaşayış məntəqəsində yerləşən dünya əhəmiyyətli arxeoloji abidə - ilk insan məskənlərindən biri olan Azıx mağarasının Azərbaycanın nəzarətinə keçməsi demək idi. Çünki, işğal altında qalan ərazilərimizdəki yüzlərlə maddi-mədəniyyət və tarixi adidələrimizlə yanaşı dünyaca məşhur Azıx mağarası 30 ilə yaxın müddətdə erməni saxtakarlığına məruz qalmışdı. Cənubi Qafqazda və Yaxın Şərqdə ən qədim insan düşərgəsi olan bu abidədə ermənilər digər ölkələrin alimlərini də cəlb etməklə beynəlxalq qanunlara zidd arxeoloji qazıntılar aparmış, ən böyük daş dövrü düşərgəsindən qanunsuz yolla əldə olunmuş dəlilləri özləri ilə apararaq tarixi abidələrin qorunması haqqında iki beynəlxalq konvensiyanı kobud surətdə pozmuşdular. 15 mart 2021-ci ildə Azıx mağarasının önündə bu barədə çıxış edən dövlət başçısı bildirmişdir ki, azərbaycanlı alim Məmmədəli Hüseynov tərəfindən 1960-cı ildə aşkar edilmiş bu mağarada Ermənistan alimləri qanunsuz olaraq işlər aparmış, mağaraya, bizim tarixi irsimizə böyük ziyan vurmuşlar... bundan sonra azərbaycanlı alimlər və onların dəvəti ilə gələcək xarici alimlər burada qanuni yollarla tədqiqatlar aparacaqlar (1).

Yaşı milyon ildən artıq olan və insanlıq tarixinin ən qədim mərhələlərinin ardıcılığını əks etdirən yeganə abidə olan Azıx mağarasında aşkar olunan ocaqlar (700 min il əvvəl), tikili qalığı (350-400 min il əvvəl) bu göstəriciləri ilə hələ də dünyada cəmi bir neçə ən qədim abidələrdən biridir. Belə tapıntılar dünyanın yalnız 4 ölkəsində (Siri Əbdürrəhman (Mərakeş), Ştenheyim (Almaniya), Spanokombe (İngiltərə) və Sediya-del Diabolone (İtaliya)) aşkar olunub (8).

Müzəffər Ali Baş Komandan, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin adını vurğuladığı Məmmədli Hüseynov 1951-cı ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsindən məzun olmuşdur. Onun 1953-cü ilin noyabr ayında görkəmli paleolitşünas alim, professor S.N.Zamyatin ilə birlikdə Azərbaycanın Şamaxı, Mərzə və Qazax rayonları ərazisində daş dövrü abidələrini arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı əldə etdiyi ilk elmi nəticə Qazax rayonunun Damcılı düşərgəsindən əldə olunmuş daş dövrünün mustye, mezolit və neolit mədəniyyətlərinə aid arxeoloji və palentoloji məmulatlar olmuşdur. Məhz bu elmi nəticə 1881-ci ildə Tiflisdə V arxeoloji qurultayda qəbul olunmuş Azərbaycanda daş dövrü abidələrinin olmadığı haqqında qərarın əsassız olduğunu tutarlı elmi faktlarla sübut etmişdir.

1960-cı ildə Tbilisidəki Arxeologiya, Etnoqrafiya və Tarix institutunun Elmi Şurasında "Aveydağ paleolit düşərgələri" adlı namizədlik dissertasiyasını müdafiə edərək tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almış M.Hüseynovun ən böyük arzusu Azərbaycanın qədim diyarı Qarabağ ərazisində paleolit düşərgəsi aşkar etmək idi. 1960-cı ildə o, Quruçay və Köndələnçay sahillərində arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı çoxtəbəqəli Azıx və Tağlar paleolit düşərgələrini aşkar etmişdi (6).

Quruçayın sol sahilində, Füzuli şəhərindən 16 kilometr aralıda, Tuğ çökəkliyində yerləşən Azıx paleolit düşərgəsində aparılan kompleks arxeoloji tədqiqatlar zamanı 1960-1986-cı illərdə 10 arxeoloji təbəqə qeydə alınmış, elmi araşdırmalar zamanı Azıx düşərgəsinin III,V-X təbəqələrindən tapılmış 7 mindən artıq daş məmulatı və ovlanmış heyvanların 900 mindən artıq sümük qalıqları sübut edir ki, 2,5 milyon il bundan əvvəl Qarabağ diyarında canlı həyatın inkişafı üçün əlverişli təbii coğrafi şərait olmuşdur. Qədim insanlar Quruçay vadisində yerləşən kvarst mağaralarından əmək alətləri hazırlamaq üçün xammal mənbəyi kimi istifadə etmişlər.

Məmmədli Hüseynovun 1968-ci ildə Azıx düşərgəsinin V təbəqəsində apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı əmək alətləri ilə birlikdə aşkar etdiyi qədim insan çənəsi üzərində aparılan elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, həmin çənə 350 min il bundan əvvəl burada yaşamış 18-22 yaşlı qadına məxsusdur. M.Hüseynov tərəfindən mağaranın aşağı təbəqələrin daş məmulatı arasında 4-5 kiloluq nəhəng kobud çapma alətlər hələlik ölkəmizin ərazisində olan paleolit düşərgələrində qeydə alınmış nadir alətlədir. Bunlar Azıx tipli kobud çapma alətləridir.

M.Hüseynov Azıx düşərgəsinin daş məmulatını tədqiq edərkən, düşərgənin VII-X təbəqələrinin maddi-mədəniyyət nümunələrinin özünəməxsus

cəhətlərini müəyyən etmişdir. Dünyanın heç bir paleolit düşərgəsindən belə əmək alətləri tapılmadığına görə, aşağı təbəqələrin arxeoloji tapıntılarına Quruçay mədəniyyəti adı vermişlər. Hazırda Quruçay mədəniyyəti Yaxın Şərq və Qafqaz ərazisində ən qədim arxeoloji mədəniyyət hesab olunur. Azıx düşərgəsinin VII-X təbəqələrindən aşkar olunmuş Quruçay mədəniyyəti mağarada qədim insanların ilkin məskunlaşmasından xəbər verir. VII-X təbəqələrdə aparılan tədqiqatlar zamanı tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələri Quruçay mədəniyyətinin bir neçə inkişaf mərhələsi keçməsinə xəbər verirdi. Məmmədəli Hüseynovun rəhbərliyi altında aparılan tədqiqatlar zamanı respublika ərazisində zəngin paleolit düşərgələri aşkar olunmuş və nəticədə Azərbaycan paleolit məktəbi yaradılmışdır.

M.Hüseynov 1985-ci ilin oktyabr ayında Kiyev şəhərində "Azərbaycanın qədim paleoliti" adlı doktorluq dissertasiyasını müdafiə edərək tarix elmləri doktoru alimlik dərəcəsinə almışdır. 1987-ci ildə ona professor adı verilmişdir. O, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu Daş dövrü arxeologiyası şöbəsinə, Bakı Dövlət Universitetində Tarix fakültəsində təşkil olunmuş Arxeologiya və etnoqrafiya kafedrasına rəhbərlik etmişdir. M.Hüseynovun Tarix fakültəsində yaratdığı Arxeologiya və etnoqrafiya muzeyi görkəmli alimin adını daşıyır.

Dünya şöhrətli arxeoloq Məmmədəli Hüseynovun kəşf etdiyi Azıx mağarası, 2001-ci ildən işğal altında qalan digər maddi-mədəniyyət və tarixi abidələrimiz kimi, Ermənistan arxeoloqlarının, Böyük Britaniya, İspaniya, İrlandiya və Hollandiyadan gələn alimlərin araşdırma meydanına çevrilmiş və burada qanunsuz şəkildə neolit dövrünün öyrənilməsi cəhdləri həyata keçirilmişdir. Erməni alimi Levon Yepiskopyanın başçılığı altında işləyən "tədqiqat qrupu" - İspaniyanın Təbiət Elmləri Milli Muzeyinin əməkdaşı Yolanda Fernandez-Jalvo, London Təbiətşünaslıq Muzeyinin elmi işçisi Piter Endryu və bu "layihə"nin "rəhbəri" Tnaya Kinq Azərbaycan Respublikasının ərazisində, Azıx mağarasında həyata keçirdikləri icazəsiz "tədqiqatlar" nəticəsində əldə edilən nadir tapıntıları Londona və Yerevana aparmış, Azərbaycan qanunlarını pozduqları üçün onlar 2016-cı ildə Azərbaycan Baş Prokurorluğu tərəfindən qaldırılan cinayət işlərinə əsasən, beynəlxalq axtarışa veriliblər.

Sanki, bu saxtakarlıqların olacağını öncədən görəndə, 6 kitab və 100-dən artıq elmi əsərin müəllifi olan görkəmli alim yazırdı: Arxeoloji mənbələr tarixin güzgüsüdür. Əgər yazılı mənbələri saxtalaşdırmaq mümkündürsə, arxeoloji mənbələrlə bu cür davranmaq qeyri-mümkündür. Məhz buna görə də dünya alimləri tarixin tədqiqində arxeoloji mənbələrə daha çox üstünlük verirlər. Lakin arxeoloji mənbələr bilikli, geniş məlumatlı və dərin savadlı arxeoloq əlinə düşəndə daha böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir, tarixi həqiqətlər necə varsa, eləcə ortaya qoyulur. Arxeoloji mənbələr, tarixi abidələr savadsız, naşı tədqiqatçı-arxeoloq əlinə düşüb, elmi-dəyərini itirincə, yüz illər boyu toxunulmaz şəkildə, torpaq altında qalsa yaxşıdı... Bu fikirlərin müəllifi, arxeologiya elminin şöhrətli alimi, Azərbaycan paleolit məktəbinin banisi, dünya şöhrətli Azıx paleolit düşərgəsinin ilk tədqiqatçısı, tarix elmləri doktoru, professor Məmmədəli

Hüseynovun anadan olmasının 100-cü ildönümünə ən böyük hədiyyə 2020-ci ildə Azıx mağarasının düşmənlə tapdığından azad olunması və bununla da 2001-ci ildən burada qeyri-qanuni “tədqiqatlar” aparmaq adı ilə bəşəriyyət üçün əhəmiyyətli maddi-mədəniyyət abidələrinə ziyan vuran, oradan əldə olunan qiymətli arxeoloji materialları talayan dırnaqarası alimlərin saxtakarlığının qarşısının alınması oldu.

“Silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında” 14 may 1954-cü il Haaqa Konvensiyasında deyilir ki, “Hər bir xalq dünya mədəniyyətinə öz tövhəsini verdiyindən hər bir xalqın mədəni dəyərlərinə vurulan ziyan bütün bəşəriyyətin mədəni irsinə zərərdir” (5). “Arxeoloji irsin qorunması haqqında” 16 yanvar 1992-ci il Avropa Konvensiyasına görə bu beynəlxalq sənədin məqsədi “arxeoloji irsin Avropa kollektiv yaddaşının mənbəyi, tarixi və elmi araşdırmalar aləti kimi qorunmasını təmin etməkdən ibarətdir” (1). Konvensiyanın 3-cü maddəsində bildirilir ki, bu konvensiyanı imzalayan dövlətlər arxeoloji irsin qorumaq üçün “...qanunsuz hər hansı bir qazıntı aparılmasının, yaxud da arxeoloji irs elementlərinin götürülməsinin...” qarşısının alınmasını öz öhdəsinə götürür.

Ermənistan Respublikası 30 ilə yaxın işğal müddətində 14 may 1954-cü il Haaqa Konvensiyasının və “Arxeoloji irsin qorunması haqqında” 16 yanvar 1992-ci il Avropa Konvensiyasının tələblərinə nəinki riayət etməmiş, məqsədli şəkildə mədəni soyqırımı siyasəti həyata keçirərək Azərbaycan xalqının külli miqdarda milli-mədəni irsini məhv etmiş, tarixi abidələrin qarət olunması fəaliyyətini həyata keçirmişdir (4). Təəssüf hissi ilə deyə bilərik ki, dünyada ikili standartların mövcudluğu səbəbindən şirniklənən təcavüzkar ölkə Azərbaycan Respublikasının qanuni tələblərini baxmayaraq öz vandalizmi, antimədəni siyasətlərini bugün də davam etdirməkdədir.

YUNESKO-nun 17 oktyabr 2003-cü il tarixli 10 maddəlik Paris bəyannaməsində bildirilir ki, YUNESKO-nun və ya digər beynəlxalq təşkilatların tərtib etdiyi siyahıya daxil edilmiş və ya edilməmiş, bəşəriyyət üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən mədəni irsi qəsdən dağıdan, yaxud bilərəkdən mədəni irsin qəsdən dağıdılmasının qadağan edilməsi, qarşısının alınması, son qoyulması və cəzalandırılması üçün tədbir görməyən dövlət beynəlxalq hüququn müəyyən etdiyi ölçüdə qəsdən dağıdılmaya görə məsuliyyət daşıyır (3).

Beləliklə, tarix və mədəniyyət abidələrinin dağıdılması və qəsdən məhv edilməsi YUNESKO-nun Konvensiya və bəyannamələrinə zidd olduğu halda, təşkilatın özü və beynəlxalq cəmiyyət tərəfindən hələ də təcavüzkar Ermənistanın bu kimi qeyri-qanuni fəaliyyətlərin qarşısının alınması istiqamətində hər hansı bir ciddi fəaliyyət və əməli tədbirlər görülməsi qeydə alınmamışdır. Lakin bəşər mədəniyyəti və tarixi həmişə siyasətdən uzaq, həqiqi elmi tədqiqatçıların əsl işidir. Məhz bu səbəbdən, Azərbaycanın daş dövrü düşərgələrindən tapılmış maddi mədəniyyət qalıqlarının bəşər sivilizasiyasının tarixini tədqiq etmək üçün əvəzsiz arxeoloji mənbələr olduğunu əsas tutan Fransa, İtaliya, İspaniya, Rusiya, Azərbaycan və Gürcüstan alimləri

2001-ci ildə Beynəlxalq İNTAS-2000 adlı proqram hazırlamış, proqram 2001-ci ilin iyul ayında Fransanın Totavel şəhərində keçirilən beynəlxalq elmi konfransda təsdiq olunmuşdur (8).

Ədəbiyyat

1. Arxeoloji irsin qorunması haqqında Avropa Konvensiyası (yenidən baxılmış) Valetta, 16 yanvar 1992-ci il // <https://e-qanun.az/framework/3055>
2. Qarabağda alban irsimiz və Azıx mağarasının tədqiqatları // <https://science.gov.az/az/news/open/16451>
3. Декларация ЮНЕСКО, касающаяся преднамеренного разрушения культурного наследия, принятая 17 октября 2003 года Генеральной конференцией Организацией Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/heritage_destruction.shtml
4. Dostiyev, T. Ermənistan Respublikasının azərbaycan xalqının arxeoloji irsinə qarşı soyqırım siyasəti // 31 Mart – tariximizin faciəli səhifəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 504 səh. (səh. 94-109)
5. Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention 1954 // <https://en.unesco.org/protecting-heritage/convention-and-protocols/1954-convention>
6. Səfərov, Ə. Azərbaycan arxeologiya elminin patriarxı // <http://old.xalqgazeti.com/az/news/social/20550>
7. История Азербайджана. С древнейших времен до 70-х гг. XX в. Под ред. С.С.Алирова. – Баку: “Çıraq”, 2008. - 800с.
8. Beynəlxalq “İNTAS-2000” proqramı üzrə tədqiqatlar davam edir // https://azertag.az/xeber/BEYNALXALQ_INTAS_2000_PROQRAMI_UZRA_TADQIQATLAR_DAVAM_EDIR-317831

LƏLƏTƏPƏ NEOLİT DÖVRÜ YAŞAYIŞ MƏSKƏNİNDƏ APARILMIŞ ARXEOLOJİ TƏDQIQATLAR

Dosent Xəqani Alməmmədov

(AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, Azərbaycan)

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, Qarabağ neoliti, Lələtəpə neolit dövrü yaşayış məskəni, Araz vadisi, Füzuli rayonu, "Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası"

Keywords: South Caucasus, Garabagh Neolithic, Leletepe Neolithic settlement, Araz Valley, Fizuli region, "Garabagh Neolithic-Eneolithic Expedition"

Ключевые слова: Южный Кавказ, Гарабагской неолит, Неолитическое поселение Лелетепе, Аразская долина, Физулинский район, "Гарабагская неолит-энеолитическая экспедиция"

Lələtəpə neolit dövrü yaşayış yeri Füzuli rayonunun Horadiz kəndindən 6 km cənub-şərqdə, əkin sahələri içərisində yerləşir. Hündürlüyü 6,4 m, sahəsi 0,9 ha olan təpə formalı qədim yaşayış yerinin səthi və ətrafları I Qarabağ müharibəsi zamanı dağıldılmışdı.¹

Abidə 2019-cu ildə "Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası"nın rayon ərazisində apardığı arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı aşkar edilərək qeydiyyatla alınmışdır. 2020-ci ilin çöl-tədqiqat mövsümündə arxeoloji tədqiqat işlərinin başlanğıcı olaraq təpə ərazisində topoqrafik ölçmə işləri aparılmış, ərazinin topoplani hazırlanmış və onun səthi hər biri 64 kv.m (8x8m) olmaqla kvadratlara bölünmüşdür. Hər biri 16 kvadratmetr olan dörd sahədə aparılan qazıntı zamanı bizim eradan əvvəl VI minilliyə aid oval, dairəvi quruluşda çiy kərpicdən 3 tikinti qalığı və həyətin divarının bir hissəsi aşkar edilib.

Abidənin ən maraqlı cəhəti onun məzarlığı ilə bağlıdır. Belə ki, Azərbaycan ərazisində neolit dövrü yaşayış məskənlərində insanların müəyyən oturmuş ayinlərin icra edildiyi məkanda-məzarlıqda dəfn edilməsi adətində ilk dəfədir ki, Lələtəpə qazıntılarında təsadüf olunur.

Məzarlıq F6 kvadratının qərb hissəsində, 2 saylı tikili qalığının həyətinə aşkar edilib və 2020-2021-ci illərdə təxminən 10 kv. metr sahədə 8 qəbir (16 skelet) müəyyən edilərək təmizlənmişdir.

Qazıntılar nəticəsində Lələtəpədə erkən oturaq məskunlaşmanı bir istiqamət üzrə (cənub radiusu boyunca) modelləşdirilməsi mümkün olmuşdu. Belə ki, cənub radiusu istiqamətində aşkar etdiyimiz tikili qalıqları və digər artefaktlar bir ailə təsərrüfatına aid kompleksdir. Lələtəpənin erkən sakinləri

¹Lələtəpə neolit dövrü yaşayış məskəninə daxil olduğu ərazilər 1993-cü il dekabr 1994-cü il yanvar ayının 6-na kimi davam edən Horadiz əməliyyatı nəticəsində işğaldan azad edilmişdir. 2016-cı il aprel döyüşlərinə kimi qədim yaşayış yeri ordumuzun əsas müdafiə istehkamu olmuşdu. Lələtəpə abidəsi işğaldan azad edilmiş ərazilərdə arxeoloji tədqiqata cəlb edilmiş Şeyx Babi xanəqahından sonra ikinci abidədir.

təpənin təbii torpağından hazırlanmış kərpicdən inşa edilmiş dairəvi evlərdə yaşamış, həyətin mərkəzində "zikkurat" tipli ibadət yerində öz ayinlərini icra edərək vəfat etmiş ailə üzvlərini öz həyətlərində, ailə məzarlığında dəfn etmişdilər. Həyətlər isə möhrə və kərpic divarlarla möhkəmləndirilmişdir. Təsərrüfat quyularına alternativ olaraq iri təsərrüfat küplərindən istifadə olunmuşdur.

Abidə memarlıq xüsusiyyətlərinə görə Cənubi Qafqaz neolit dövrü memarlığı ənənələrini özündə əks etdirir. Burada da əsasən dairəvi planlı tikililər üstünlük təşkil etsə də, düzbucaqlı planlı və yarımqazma tikililər də mövcuddur.

Lələtəpə neolit dövrü yaşayış yerində aşkar edilmiş skeletlər ilkin olaraq öyrənilmiş və onlar haqqında bəzi ümumiləşdirilmələr (cins, yaş, bəzi patologiyalar) aparılmışdır. Skeletlərdən götürülmüş nümunələrin laboratoriya şəraitində hərtərəfli formada tədqiqi Türkiyədə, Hacettepe Universitetinin Antropologiya bölümündə aparılır. Skeletlərdən götürülmüş nümunələr üzərində aparılacaq DNT analizlərinin nəticəsi olaraq Lələtəpə sakinlərinin genetik bağlılıqları, irsi və bakteriooloji xəstəlikləri və qida rasionları öyrəniləcəkdir. Aparılacaq DNT çalışmaları ümumilikdə neolit dövründə Qarabağ ərazisində baş vermiş etnik-mədəni dəyişikliklər və xüsusən də Cənubi Qafqazda erkən istehsal münasibətlərinin təşəkkülündə etnik və ya mədəni miqrasiyanın rolunun öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Lələtəpə neolit dövrü yaşayış məskəninə daha dəqiq xronoloji dövrünün müəyyənləşdirilməsi üçün götürülmüş nümunələr C14 analizləri aparılması üçün Almaniya və Polşanın müvafiq laboratoriyalarına göndərilmişdir. Lakin hələ cavablar əlimizdə olmadığından müqayisəli təhlil əsasında biz abidənin dövrü haqqında bəzi ümumiləşdirmələr apara bilərik.

Lələtəpə yaşayış məskəni Araz vadisində, Kiçik Qafqazla Araz çayı arasında olan dar keçiddə yerləşir. Şərqi Anadolu-Cənubi Qafqaz arasında mövcud əlverişli keçidlərdən bir olan bu ensiz vadi heç şübhəsiz ki, neolit dövründə də aktual olmuş, cənubdan şimala və ya əksinə etnik-mədəni impulsların ötürüldüyü başlıca keçid olmuşdur. Bu keçidin tam mərkəzində yerləşən Lələtəpə Qarabağın neolit ənənələri ilə yanaşı, Naxçıvan və Qars ovalığı son neolit dövrü yaşayış məskənləri olan I Kültəpə, Naxçıvantəpə və Aknaşen-Xatunaxla oxşarlıqlara malikdir. Bu oxşarlıqlar əsasən, saxsı və daş məmulatı, memarlıqda daha aydın seçilir. Maddi-mədəniyyət nümunələri arasında bu oxşarlıq bizə müqayisəli təhlillər əsasında Lələtəpə yaşayış məskəninə dövrünü təyin etmək imkanı verir. Qars ovalığı (Aknaşen-Xatunax), Naxçıvan (I Kültəpə, Naxçıvantəpə), Qarabağın neolit dövrü abidələrindən (İsmayılbəytəpə, Buruqtəpə) əldə edilmiş nümunələr əsasında aparılmış C14 analizləri bu bölgələrdə lokal neolit mədəniyyətlərinin e.ə.VII minilliyin sonuncu rübündən, VI minilliyin sonlarına kimi təxminən min ildən artıq bir dövrdə mövcud olduğunu sübut edir. Yuxarıda da, qeyd edildiyi kimi Lələtəpə yaşayış məskəni coğrafi baxımdan Naxçıvan və Qarabağı birləşdirən

“körpü” (Zəngəzur dəhlizi) üzərində yerləşir, və mədəni-iqtisadi xüsusiyyətlərinə görə hər iki sosial-mədəni məkanın özəlliklərini özündə əks etdirir. Lələtəpənin yuxarıda adları sadalanan abidələrlə daşdığı oxşar xüsusiyyətlər bizə bu yaşayış məskəninin e.ə.VI minilliyin II və III rüblərində mövcud olduğu fikrini irəli sürməyimizə əsas verir.

Qarabağ ərazisində lokal neolit mədəniyyətinin təşəşəkkülü, inkişafı prosesinə Anadolu və İran yaylası kimi daha mütərəqqi mədəni mərkəzlərin bu və ya digər şəkildə təsirlərinin öyrənilməsi baxımından Lələtəpə yaşayış məskəninin tədqiqatı vacibdir.

ERMƏNİSTAN İŞĞALININ QARABAĞDA ARXEOLOJİ -MEMARLIQ ABİDƏLƏRİNƏ VURDUĞU ZƏRƏR: MƏDƏNİ SOYQIRIM, TARİXİN FALSİFİKASİYASI

Professor Məhəbbət Paşayeva
(Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan)

Robert Mobili
(Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan)

Açar sözlər: Qarabağ, Zəngəzur, abidə, Azıx mağarası, məbəd, falsifikasiya
Keywords: Karabakh, Zangezur, monument, Azyx cave, temple, falsification
Ключевые слова: Карабах, Зангезур, памятник, Азыхская пещера, храм, фальсификация

XX əsrin sonlarından Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasəti nəticəsində son 30 ildə Azərbaycanın Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgəsindəki Azərbaycan xalqının tarixi-mədəni irsi, arxeoloji-memarlıq abidələri, ziyarətgahları dağıdılmış və ya falsifikasiyaya məruz qalmışdır.

Ermənistan Respublikası işğal illərində YUNESKO-nun mədəni irs üzrə normativ aktlarına etinasızlıq göstərək Qarabağ ərazisinə ekspedisiyalar təşkil etmiş, Azərbaycanın arxeoloji abidələrində, o cümlədən professor Məmmədli Hüseynovun kəşf etdiyi və onun rəhbərliyi ilə 1960-1986-cı illərdə tədqiq olunan Azıx paleolit abidəsində qeyri-qanuni arxeoloji qazıntılar apararaq dünyanın unikal paleolit düşərgəsinə xeyli zərər vurmuşdur. Erməni vandalları həmin avantürist əməllərinə Qərbi Avropanın bəzi alimlərini – paleontoloqları, paleobotanikləri, paleoekoloqları cəlb edə bilməmişdilər. İkili standartlar, beynəlxalq qurumların susması erməni vandallara qeyri-qanuni fəaliyyətlərini Zəfər qələbəsində davam etdirməyə imkan vermişdi. Azərbaycan əsgəri nəinki Azıx mağarasında qeyri-qanuni arxeoloji qazıntılara son qoymuş, həm də 20 ilə yaxın bu abidədə aparılan qeyri-qanuni qazıntılar nəticəsində əldə olunmuş arxeoloji və paleontoloji materialların aşkarlanaraq Bakıya gətirməsini təmin etmişdir.

İşğal dövründə erməni vandalları tərəfindən ən çox saxtalaşdırılmalara məruz qalan arxeoloji və memarlıq irsi isə alban xristian abidələridir. Xudavəng və Gəncəsər monastrları belə abidələrdəndir. Xudavəng monastr kompleksi dini ədəbiyyatlarda Apostol Faddeyin şagirdi Dadinin adı ilə bağlansa da, xalq arasında Xudavəng ("tanrı məbədi"), bəzən də Vəng piri adı ilə bilinən bu qədim inanc yerinə həm xristian, həm müsəlman əhali gəlirdi.

Xaçın hakimi Həsən Calal bu qədim alban məbədinə bərpa edərək ona yeni ruh vermiş, monastır XIII əsrdən Xaçın knyazlığının dini mərkəzi olmuşdur. XIX əsr alban din xadimi Makar Barxudaryans monastır kompleksinin 1828-ci ilədək fəaliyyət göstərirdiyini və çiçəklənən vəziyyətdə

olduğunu yazırdı. 1836-cı ildən isə Rus çarizminin konfessional siyasəti nəticəsində Alban kilsəsinin ləğvi ilə fəaliyyəti dayandırılan Xudavəng monastırı digər alban məbədləri kimi acınacaqlı hala düşdü.

XIX-XX əsrlər boyu alban məbədlərinə qarşı davam edən saxtakarlıqlar, xüsusilə Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun erməni işğalı altında qaldığı dövrdə daha açıq-aşkar hal aldı. İşgal dövründə Erməni vandalları Azərbaycanın qədim mədəniyyətinin izlərini silmək üçün Xudavəng monastırını digər alban monastırları kimi erməni kilsəsi kimi dünyaya təqdim etmiş, erməni kilsəsinin nəzarəti altında bərpa adı ilə pərdələnən saxtalaşdırma işləri aparmışlar. Monastırdakı çox sayda sənət əsərləri, knyaz Vaxtanqın, Arzu xatunun iki oğlunun təsvirləri həkk olunmuş freskalar, dini şəkillər və kitabələr işğal dövründə dağıdılaraq talan edilmişdir. Azərbaycan torpaqlarını tərk etmək məcburiyyətində qalanda erməni keşişləri hətta Xudavəng məbədinin unikal freskalarını və kilsə zənglərini belə söküb özləri ilə Ermənistanı aparmaqdan çəkinməmişlər. Lakin ermənilər bu qədim alban məbədinə nə qədər erməni kilsəsi kimi təqdim etməyə çalışsalar da, elə təkcə məbədin freskalarında və epigrafikasında öz əksini tapmış türk adlara və titulları bu kilsələrin qurucularının və bu ərazilərin əhalisinin Azərbaycan və azərbaycanlılar olduğunu söyləməyə əsas verir.

Qafqaz Albaniyası xristian memarlığının ən görkəmli abidələrindən biri olan Gəncəsər monastırındakı kitabələr də buradakı güclü türk qatını təsdiq edir. Gəncəsər monastırındakı 1240-ci ilə aid alban kitabəsindən kilsənin Həsən Cəlal tərəfindən məhz alban xalqı üçün ucaldıldığı məlum olur. Gəncəsər monastırında XIX-XX əsrlər boyu davam edən saxtakarlıqlar 30 illik işğal illərində daha aşkar hal almış, monastırın orijinal daş kitabələrinin böyük əksəriyyəti yeni daş lövhələrlə əvəz edilmişdir.

Bu gün Azərbaycan Respublikası tərəfindən regionda əmin-amanlığın bərpa edilməsi nəticəsində Qarabağ və Zəngəzurun arxeoloji, memarlıq abidələrini obyektiv və hərtərəfli elmi araşdırılması üçün geniş imkanlar açılmışdır.

MÜNDƏRİCAT

Konfransın proqramı4

Plenar məruzələr

Şərəfli alim ömrü - Məmmədəli Hüseynovun 100 illiyinə

Professor İbrahim Zeynalov (Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan).....4

Böyük alimin dünya əhəmiyyətli kəşfi

AMEA-nın həqiqi üzvü Yaqub Mahmudov (Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan).....4

Azıx dünya arxeologiyasında

Profesor Əsədulla Cəfərov (AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, Azərbaycan)4

Məmmədəli Hüseynov və Quruçay mədəniyyəti

Dosent Azad Zeynalov (AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, Azərbaycan)4

Damjili cave revisited: prehistoric excavations between 2016 and 2022

Professor Yoshihiro Nishiaki (The University Museum, The University of Tokyo, Japan)4

Middle to Upper Paleolithic Transition Issues based on the Study of Ortvala Klde and Bondi Cave

Professor Nikoloz Tuşabramişvili (İlya Dövlət Universitetinin Arxeoloji Araşdırmalar Mərkəzinin direktoru, Gürcüstan Respublikası)4

I BÖLMƏ

PROFESSOR MƏMMƏDƏLİ HÜSEYNOVUN ELMİ İRSİ

t.e.d.Tarix Dostiyev (Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan)

PROFESSOR MƏMMƏDƏLİ HÜSEYNOV VƏ UNİVERSİTET ARXEOLÖGİYASI ..20

Dosent Aydın Məmmədov (Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan)

MƏMMƏDƏLİ HÜSEYNOVUN ELMİ YARADICILIĞINDA TARİXİ DEMOQRAFİYA MƏSƏLƏLƏRİ22

Dosent Nasir Quluzadə (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Azərbaycan)

MƏMMƏDƏLİ HÜSEYNOV VƏ MİLLİ AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİNİN QƏDİM DAŞ DÖVRÜ KOLLEKSİYASI24

t.f.d.Fəxriyyə Həvilova (Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan)

MƏMMƏDƏLİ HÜSEYNOV VƏ “ARXEOLÖGİYA VƏ ETNOQRAFİYA MUZEYİ”NİN EKSPONATLARI27

Dosent Qurban Məmmədov (Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan)

DAŞ DÖVRÜNÜN ÖYRƏNİLMƏSİ ARXEOLOQ MƏMMƏDƏLİ HÜSEYNOVUN AZƏRBAYCAN XALQI QARŞISINDA TARİXİ XİDMƏTİDİR	29
---	----

II BÖLMƏ DAŞ DÖVRÜ ARXEOLÖGİYASI

Professor Abbas Seyidov (AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, Azərbaycan) AZIX (AZƏRBAYCAN) VƏ DENİSOV-AYI DAŞI (RUSİYA, ALTAY) MAĞARALARININ FƏRQLİ VƏ BƏNZƏR CƏHƏTLƏRİ	32
--	----

Академик Жакен Таймагамбетов (ГНС Национального музея РК, Республика Казахстан), Профессор Раду Йовица (профессор Нью-Йоркского университета, США, руководитель исследовательской группы Тюбингенского университета, ФРГ) НОВЫЕ ДАННЫЕ ПО КАМЕННОМУ ВЕКУ КАЗАХСТАНА	34
---	----

AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev (AMEA Naxçıvan Bölməsi Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu, Azərbaycan) PALEOLİT DÖVRÜNƏ AİD YENİ TAPINTILAR	36
---	----

Профессор Гидаят Джафаров (Азербайджанский Государственный экономический университет, Азербайджан), Паривас Бабаи (Институт археологии, этнографии и антропологии НАНА, Азербайджан), Доцент Диана Джафарова (Институт археологии, этнографии и антропологии НАНА, Азербайджан) ПАЛЕОЛИТИЧЕСКИЕ НАХОДКИ ИЗ КУРГАНА У СЕЛА БОРСУНЛУ	38
--	----

t.f.d.Yaqub Məmmədov (AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, Azərbaycan), Ülviyyə Səfərova (AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, Azərbaycan) DAMCILI MAĞARASINDA APARILMIŞ ARXEOLÖJİ QAZINTILARIN NƏTİCƏLƏRİNƏ DAİR	40
--	----

д.ф.и.Фараджева Малахат (Институт Археологии, Этнографии и Антропологии НАН Азербайджана, Азербайджан) УБЕЖИЩЕ ОКЮЗЛЕР НА ГОРЕ БЕЮКДАШ (ГОБУСТАН)	42
---	----

Dosent Anar Ağalarzadə (AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, Azərbaycan), t.f.d. Samir Kərimov (AMEA Lənkəran Regional Elmi Mərkəzi, Azərbaycan) AZƏRBAYCANIN CƏNUB-ŞƏRQ BÖLGƏSİNDƏ İBTİDAİ İNSAN MƏSKƏNLƏRİ	45
---	----

Orxan Zamanov (AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, Xəzər Universiteti Tarix və Arxeologiya departamenti, Azərbaycan)	
---	--

AZƏRBAYCAN ARXEOLOGİYASININ VƏ ANTROPOLOGİYASININ İNKİŞAFINA
DAŞ DÖVRÜNÜN TƏDQIQİNİN TƏSİRİ48

Gülsüm Atakişiyeva (Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan)
DAŞ DÖVRÜNDƏ “QADIN İLAHƏ” İNANCI VƏ QADINA SİTAYIŞ.....50

Dosent İradə Avşarova (Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan)
AZƏRBAYCAN ARXEOLOGİYASININ İNKİŞAFINDA MƏMMƏDƏLİ HÜSEYNOVUN
ROLU

III BÖLMƏ **QAFQAZIN PALEOANTROPOLOGİYASI**

Dosent Kərəm Məmmədov (Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan)
AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN PALEOANTROPOLOGİYASI52

t.f.d.Yaqub Məmmədov (AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu,
Azərbaycan)
CƏNUBİ QAFQAZIN PALEOANTROPOLOGİYASI55

t.f.d.Hicran Mahmudova (Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan)
“AZIXANTROP” – AZƏRBAYCAN ANTROPOLOGİYASININ İLK MÜJDƏÇİSİ57

д.ф.и.Багиров Эльшад (Бакинский Государственный Университет,
Азербайджан)
НАУЧНАЯ ЗНАЧИМОСТЬ ДМАНИСКОГО ЧЕЛОВЕКА В ПАЛЕОАНТРОПОЛОГИИ
.....60

Uğur Qismətli (Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan)
AZIXANTROPUN HOMİNİDLƏR SİSTEMİNDƏ YERİ62

IV BÖLMƏ **QAFQAZIN GEOARXEOLOGİYASI**

Доктор географических наук Елена Тагиева (Институт Географии
им.акад.Г.А.Алиева НАН Азербайджана, Азербайджан)
ПРИРОДНАЯ ОБСТАНОВКА СТОЯНКИ ТАГЛАР В ЭПОХУ
ОБИТАНИЯ НОСИТЕЛЕЙ МУСТЕРСКОЙ КУЛЬТУРЫ
ПО ПАЛИНОЛОГИЧЕСКИМ ДАННЫМ64

к.б.н. Тариэль Эйбатов (Гендиректор Естественноисторического музея
НАНА, Азербайджан)
НОВОЕ УНИКАЛЬНОЕ МЕСТОНАХОЖДЕНИЕ ИСКОПАЕМОЙ ПОЗВОНОЧНОЙ
ФАУНЫ В ОКРЕСТНОСТЯХ МИНГЯЧЕВИРСКОГО ВОДОХРАНИЛИЩА
И ФАУНА АЗЫХСКОЙ ПЕЩЕРЫ66

Dosent Rəşid Fətəliyev (AMEA-nın akad. H.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu,
Azərbaycan)

PALEOCOĞRAFİ TƏDQIQATLARDA BASDIRILMIŞ TORPAQLARIN ƏHƏMİYYƏTİ
VƏ TERMİNİN MƏNİYYƏTİ HAQQINDA68

Роберт Мобили (Бакинский государственный университет; Глава Албано-удинской христианской общины Азербайджана, Азербайджан)
АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ МИНЕРАЛОГИЯ И МЕТОДЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ
ФАЛЬСИФИКАЦИИ В ПАМЯТНИКАХ НА
ОСВОБОЖДЕННЫХ ЗЕМЛЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА70

V BÖLMƏ

AZƏRBAYCANIN DAŞ DÖVRÜ ARXEOLÖGİYASININ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Dosent Mənsur Mənsurov (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, Azərbaycan)
AZIX MAĞARASININ MƏDƏNİ QALILARINA YENİ BAXIŞ.....73

t.f.d.Firuzə Muradova (AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, Azərbaycan)
PALEOLİT DÖVRÜNÜN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ AZIX MAĞARASININ YERİ.....75

Доцент Азад Зейналов (Институт археологии, этнографии и антропологии НАНА, Азербайджан),
Паривас Бабаи (Институт археологии, этнографии и антропологии НАНА, Азербайджан)
ПРОБЛЕМЫ ПАЛЕОЛИТА АЗЕРБАЙДЖАНА77

Профессор Ирада Гусейнова (Бакинский Государственный Университет, Азербайджан)
АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ КАВКАЗА КАК ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК
В ИЗУЧЕНИИ ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ79

Ульвия Сафарова (Институт археологии, этнографии и антропологии НАНА, Азербайджан)
ПАМЯТНИК ДАМДЖЫЛЫ – ДВА ЭТАПА ИССЛЕДОВАНИЯ:
СРАВНЕНИЕ РЕЗУЛЬТАТОВ81

Professor Nəcəf Müseyibli (AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, Azərbaycan)
AĞSTAFADA NEOLİT DÖVRÜ ABİDƏLƏRİ83

Dosent Xəqani Alməmmədov (AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, Azərbaycan),
Mark İserlis (Almaniya Arxeologiya İnstitutu, Avrasiya Departamenti, Almaniya)
QARABAĞIN LEYLATƏPƏ FENOMENİ85

VI BÖLMƏ

**İŞGALDAN AZAD EDİLƏN ƏRAZİLƏRİN TARİXİ MADDİ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ
VƏ ONLARIN BƏRPASI MƏSƏLƏSİ**

Dosent Kəmalə Nəcəfova (Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan)
ASIX MAĞARASININ İŞGALDAN AZAD OLUNMASININ HÜQUQİ-SİYASİ
VƏ TARİXİ ƏHƏMİYYƏTİ.....88

Dosent Xəqani Alməmmədov (AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya
İnstitutu, Azərbaycan)
LƏLƏTƏPƏ NEOLİT DÖVRÜ YAŞAYIŞ MƏSKƏNİNDƏ APARILMIŞ
ARXEOLJİ TƏDQIQATLAR.....93

Professor Məhəbbət Paşayeva (Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
Azərbaycan),
Robert Mobili (Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan)
ERMƏNİSTAN İŞGALININ QARABAĞDA ARXEOLJİ-MEMARLIQ ABİDƏLƏRİNƏ
VURDUĞU ZƏRƏR: MƏDƏNİ SOYQIRIM, TARİXİN FALSİFİKASİYASI96